

SAMENVATTING

I	<i>Inleiding</i>	5
2	<i>Andere tijden voor huishoudens</i>	7
3	<i>Integratie en minderheden</i>	10
4	<i>Democratie en civil society</i>	13
5	<i>ICT en de samenleving</i>	15
6	<i>Arbeidsmarkt</i>	19
7	<i>Sociale zekerheid</i>	22
8	<i>Onderwijs</i>	27
9	<i>Gezondheid en zorg</i>	32
10	<i>Veiligheid, politie en justitie</i>	36
11	<i>Wonen</i>	39
12	<i>Vrijtijdsbesteding</i>	42

Samenvatting

Paul Schnabel

1 Inleiding

Het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* geeft als het zestiende rapport in de reeks die in 1974 is begonnen, net als de eerdere delen een 'samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen'. In afzonderlijke hoofdstukken komen aan de orde de veranderingen in de vorming, samenstelling en organisatie van huishoudens in Nederland, de participatie aan het democratische proces en de *civil society*, de ontwikkelingen op het gebied van werkgelegenheid en sociale zekerheid, de integratie van etnische minderheden, de stand van zaken op het gebied van wonen en reizen, de stand van de volksgezondheid en het gebruik van zorgvoorzieningen, de deelname aan onderwijs, sport en cultuur, en ten slotte de mate van bedreiging van de samenleving door crimineel gedrag. In kwalitatieve en kwantitatieve termen wordt een beschrijving gegeven van de recente ontwikkelingen en de huidige stand van zaken op het desbetreffende gebied, rekening houdend met de voor dat gebied relevante aspecten van bestaand of voorgenomen beleid van de rijksoverheid.

Het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* heeft de toekomst als perspectief. In 2002 lag het accent op de kwaliteit van de publieke sector, in 2000 op de positie van Nederland in Europa en in 1998 op de sociale veranderingen in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Het gaat in 2004 niet om het voorspellen van de toekomst of de opstelling van enkele alternatieve scenario's. Uiteraard gaan de auteurs van de verschillende hoofdstukken voor hun specifieke onderwerp na welke ontwikkelingen redelijkerwijs verwacht of ook gevreesd moeten worden. Het tijdsperspectief wisselt per hoofdstuk, maar gaat toch nooit veel verder dan 2020, behalve als het over de Nederlandse cultuur en identiteit gaat. Dan is de hele eenentwintigste eeuw het perspectief.

De verbinding tussen de hoofdstukken wordt gevormd door een gemeenschappelijk kader van vijf maatschappelijke processen van lange duur: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering. Het zijn processen die al lange tijd werkzaam zijn en dat ook in de toekomst zullen blijven, al is niet op voorhand te bepalen hoe, in welke mate en in welke onderlinge samenhang ze zich zullen manifesteren. De vijf 'I's' zijn al eerder onderscheiden in de toekomstverkenningen die het Centraal Planbureau (CPB) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in 2000 voor het kabinet opstelden (*Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*). In het eerste hoofdstuk worden de vijf I's inhoudelijk nader uitgewerkt. In de schematische hoofdstukken fungeren ze als richtlijnen voor de beschouwingen over de ontwikkelingen tot ongeveer 2020.

Gemeenschappelijk aan alle hoofdstukken is ook het gebruik van de uitkomsten van de enquête die het SCP in het voorjaar van 2004 door GfK heeft laten uitvoeren onder een grote steekproef (ruim 2000 personen) van de Nederlandse bevolking van zestien jaar en ouder (TOS'04). De enquête had betrekking op de meningen, verwachtingen en wensen van de Nederlandse bevolking met betrekking tot de toekomst. Voor de Nederlandse samenleving als geheel is het jaar 2020 als eindpunt genomen, voor het perspectief op het eigen leven van de respondenten is uitgegaan van een periode van vijf jaar, dus tot ongeveer 2010. De onderwerpen van de hoofdstukken van het Rapport vormen ook de rubrieken van de enquête. Uiteraard laat de enquête (TOS'04) vooral veel zien van de huidige stemming onder de Nederlandse bevolking en van de zorgen die men over het heden of de zeer nabije toekomst heeft. Opvallend is vooral de grote discrepantie tussen de veranderingen die men op veel terreinen van het dagelijks leven verwacht, en de mate waarin men die ook wenselijk vindt. In het algemeen verwachten de Nederlandse burgers in de toekomst een samenleving die harder is en meer prestatiegericht, minder sociale zekerheid biedt en minder gelijkheid garandeert in de beschikbaarheid van gezondheid en zorg dan nu het geval is. Men vreest ook meer criminaliteit en etnische spanningen. De wens gaat een heel andere richting uit. Nederlanders kiezen voor een samenleving met een grote gemeenschapszin en met veel van de kenmerken die, nu ze dreigen te verdwijnen, hooggewaardeerd blijken te zijn.

Over de toekomst kan niet gedacht worden zonder de Europese Unie in de beschouwingen te betrekken. Het was al uit eerder onderzoek bekend dat de waardering voor Europa en de Europese instituties niet bijzonder groot is, ook al vindt men het lidmaatschap in het algemeen wel een goede zaak. Bang voor verlies van de Nederlandse identiteit is men niet en de meeste Nederlanders verwachten ook niet dat in de eenentwintigste eeuw veel van hun cultuur en tradities gevaar loopt te verdwijnen. Eerder nog het leger (50%) en zelfs het koningshuis (29%) dan de Nederlandse taal (8%) of Nederlandse snacks (4%).

De tevredenheid met de regering en de overheid is in de jaren negentig van jaar tot jaar toegenomen, maar sinds 2000 is er een daling te zien, die in 2002 heel sterk is geweest. Van een verbetering in de tevredenheid kan sindsdien niet gesproken worden en dat klopt met de gedaalde waardering van de burger voor de samenleving als geheel. Aan het jaar 1999 geeft de Nederlandse bevolking terugkijkend een zeven als rapportcijfer, voor 2004 komt de waardering nog niet op een vijf uit. Voor de toekomst, zowel over vijf als over vijftien jaar, wordt er geen grote verbetering in het beeld verwacht. Dat staat allemaal in schril contrast met de tevredenheid die men meldt over het eigen leven: meer dan 30% van de Nederlanders toont zich zeer tot buitengewoon tevreden met het eigen leven nu en 50% is gewoon tevreden. Niet zo tevreden is naar eigen zeggen nog geen 4%.

Op de vraag naar de zaken waarover de Nederlanders zich voor de toekomst het meest zorgen maken, komen vooral veel antwoorden die te maken hebben met zorg over criminaliteit en veiligheid. Daarnaast stoort men zich aan een vermeend gebrek aan normen en waarden en is men bezorgd over het behoud van de voorzieningen

van de verzorgingsstaat. Op de vraag naar de dingen waarop men hoopt in de toekomst, worden eveneens antwoorden gegeven die met deze onderwerpen te maken hebben. Het meest noemt men echter de hoop op meer solidariteit. De behoefte daaraan wordt nog eens onderstreept door de keuze voor een toekomst van Nederland als een samenleving met vooral ‘gevoel voor gemeenschapszin’. De minste voorkeur in een reeks van vier alternatieven gaat uit naar een samenleving die als ‘de prestatie maatschappij’ omschreven stond met een vrije markt, meer economische groei en meer individuele welvaart. Alles bijeengenomen lijkt de Nederlander vooral geporteerd te zijn voor een hard-van-buiten-zacht-van-binnensamenleving met enerzijds strenge regels en anderzijds een grote mate van gelijkheid, veel onderlinge betrokkenheid en een hoog niveau van verdelende rechtvaardigheid.

2 *Andere tijden voor huishoudens*

Bijna iedereen begint aan zijn of haar levensloop als kind in een gezin. Die fase duurt tot ongeveer het twintigste levensjaar, waarna de jonge volwassene een eigen huishouden begint, als alleenstaande of samenwonend met een partner. Vanaf het dertigste levensjaar is het huishouden van paren met kinderen de dominante vorm om na het vijftigste jaar aan betekenis in te boeten ten gunste van het paar zonder kinderen. Na het zeventigste jaar wordt het aandeel van de alleenstaanden – nu door verweduwing – weer groter en helemaal op het eind van het leven geeft een deel van de bejaarden het eigen huishouden op voor het leven in een tehuis. In alle levensfasen van de volwassenheid zijn er behoorlijk wat alleenstaanden (ook door echtscheiding) en in de fase van het leven met kinderen ook een deel huishoudens van één ouder met kinderen.

De relatie tussen leeftijd en begin of duur van een levensfase loopt nogal uiteen per opleidingsniveau en er zijn flinke etnische verschillen. Opvallend is dat er in een periode van tien jaar in de getalsverhoudingen tussen de huishoudentypes al grote verschillen kunnen worden waargenomen. Vooral het aandeel huishoudens van het paar met kinderen neemt in omvang af, evenals het aandeel ouderen dat in instellingen verblijft. Samenwonen gebeurt vaak eerst ongehuwd, maar ook als er kinderen zijn, wordt in steeds meer gevallen niet meer voor het formele kader van het huwelijk gekozen. Niettemin, kwantitatief overheerst nog altijd het huwelijk als duurzame vorm van samenwonen.

Voor de toekomst wordt een verdere groei van het aandeel alleenstaanden in alle fasen van de volwassen leeftijd verwacht en een gemiddeld wat oudere leeftijd van de paren met kinderen. Het aantal huishoudens zal tussen 2003 en 2020 met bijna een miljoen stijgen tot 7,9 miljoen. Nu bestaat 34% van de huishoudens uit één persoon, dat zal dan 39% zijn. En een kwart van de huishoudens bestaat dan uit paren met kinderen (nu 30%), bij elkaar ruim meer dan de helft van de bevolking omvattend. Het aandeel paren zonder kinderen (29%) en eenoudergezinnen (6%) blijft ongeveer gelijk.

Het eerste kind komt, zeker bij autochtone vrouwen, steeds later. Vrouwen zijn gemiddeld ruim 29 jaar bij de geboorte van hun eerste kind, mannen 32 jaar. Vrouwen van 38 jaar en ouder vindt men te oud om nog kinderen te krijgen. Naar verwachting zal ongeveer 20% van de vrouwen die nu 30 jaar zijn, geen kinderen krijgen. Dat is een verdubbeling ten opzichte van hun leeftijdgenoten in 1970. Vooral hoogopgeleide vrouwen blijven vaak kinderloos en alleenstaand. Allochtone vrouwen krijgen bijna allemaal kinderen.

Het vruchtbaarheidscijfer schommelt al heel lang tussen 1,5 en 1,7 kind per vrouw en aangenomen wordt dat dit in de toekomst nauwelijks zal veranderen. Allochtone vrouwen, vooral Marokkaanse en Turkse, krijgen gemiddeld nu bijna twee keer zoveel kinderen als autochtone, maar het verschil wordt snel kleiner. Bijna iedereen is van mening dat een kind het beste kan opgroeien met twee ouders, maar minder dan een kwart vindt dat zij ook getrouwd moeten zijn.

Het moderne gezinsideaal – samenwonen, trouwen, kinderen, man en vrouw werken en zorgen allebei – is al dominant geworden in Nederland en die ontwikkeling zal zich in de toekomst zeker nog voortzetten. Het aandeel 20-64-jarigen dat ten minste 12 uur per week werkt en 12 uur zorgt, steeg tussen 1975 en 2000 van 14% naar 34%. Vrouwen die betaald werken, zijn overigens twee keer zo vaak taakcombineerders als mannen, hoewel de verschillen kleiner worden. De druk en de drukte van een huishouden met werkende partners en met kinderen komt nog altijd meer dan evenredig neer op vrouwen. Dat is ook zo in de in dit opzicht meest geëmancipeerde Scandinavische landen, maar Nederland is nog ver van hun verhouding in de tijdsbesteding verwijderd (1,9 keer zoveel zorgtijd van vrouwen tegen 1,5 keer zoveel tijd in Scandinavië). In Nederland is het zogenoemde anderhalfverdienersmodel steeds dominant geworden. In 1986 behoorde slechts 16% van de paren daartoe en kende 50% een traditionele kostwinnersverdeling. In 2000 was al 40% van de paren anderhalfverdiener (en 27% traditioneel eenverdiener) en de verwachting is dat deze ontwikkeling nog doorgaat.

Vrijwel iedereen verwacht dat vrouwen zonder kinderen betaald werken. In overgrote meerderheid hebben Nederlanders er nu ook geen problemen mee dat moeders van schoolgaande kinderen werken. Het oordeel over het vanwege werk plaatsen van de kinderen in een crèche is wat minder positief. Ook vinden Nederlandse mannen en vrouwen dat deeltijdwerk voor vrouwen de voorkeur heeft als er kinderen zijn. Voor 2020 verwacht de helft van de bevolking dat meer ouders beide fulltime werken en eveneens steeds ruim de helft verwacht dat er dan meer fulltime werkende moeders en parttime werkende vaders zijn. Dat laatste wordt in grote meerderheid ook wenselijk gevonden, de twee andere varianten duidelijk niet, met name niet door vrouwen.

Driekwart van de mannen en de vrouwen is voor een gelijke verdeling van de huishoudelijke en zorgtaken, in de praktijk is dat maar bij ongeveer 25% het geval. Men verwacht wel dat de eigen situatie in de komende vijf jaar naar een meer gelijke verdeling zal tenderen, maar mannen geloven dat meer dan vrouwen en vinden het

ook wenselijker. Mannen die meer dan hun vrouw of bijna alles in het huishouden doen, zijn er weinig (5%-10%). Of het combineren van betaald werken en de zorg voor kinderen en huishouden in 2020 makkelijker of moeilijker is, daarover lopen de meningen uiteen. 36% denkt dat het moeilijker zal zijn en bijna net zo'n groot deel denkt dat het gemakkelijker zal zijn. In dat oordeel speelt natuurlijk de beschikbaarheid van voorzieningen een rol. Ongeveer 80% van de vrouwen en mannen wenst in 2020 meer betaald zorgverlof, meer thuiswerkmogelijkheden en meer zeggenschap over de eigen werktijden. 70% vindt ook meer mogelijkheden van kinderopvang wenselijk.

In uren uitgedrukt hebben mannen het wat drukker dan vrouwen, maar wat meer vrouwen voelen zich onder druk staan (50% tegenover 43% van de mannen). In 1974 klaagde 30% over gejaagdheid, in 2000 was dat 40%, vooral in de leeftijdsgroep 25-49 jaar, het 'spitsuur van het leven'. Er zijn meer mensen aan het werk en er wordt onder tijdsdruk of in een hoger tempo dan voorheen gewerkt. De intensivering van de beleving en de verhoging van de intensiteit van het tijdgebruik manifesteren zich ook in de vrije tijd. In de praktijk betekent dit vaak dat de 'meerkeuzemaatschappij' vooral beleefd wordt als een 'veeleisende samenleving' met hyperactieve burgers.

Na een lange periode waarin de tijd voor arbeid meer en meer plaats leek te maken voor tijd voor zorg en vrije tijd, wordt nu weer gepleit voor langer werken, in uren per week en ook in jaren (feitelijke pensioenleeftijd van ongeveer 62 jaar weer terug naar 65 jaar). De verruimde kaders van de Arbeidstijdenwet en van de Winkeltijdenwet laten de grenzen tussen vrije tijd en werktijd vervagen.

Bij alle wisselingen in politieke prioriteiten en in de keuze van de maatregelen om de verschillende rollen en taken in het persoonlijke en sociale leven met elkaar in balans te houden, kent het beleid voortdurend één duidelijk kenmerk: het faciliteren van een groeiende arbeidsdeelname van vrouwen. Dat beleid is zeker succesvol geweest, maar onmiskenbaar zijn de lasten van het combineren van arbeid en zorg onevenredig zwaar op de schouders van vrouwen komen te rusten. In die zin is er sprake van een 'gemankeerde emancipatie'. Het streven is er nu op gericht tussen mannen en vrouwen een meer gelijke verdeling van huishoudelijke en zorgtaken te laten ontstaan, maar de mogelijkheden van de overheid op dit gebied zijn beperkt en de weerbarstigheid van tradities en overgeleverde rolpatronen is groot.

Hoewel er vaak – en meestal met bezorgdheid – gesproken wordt over Nederland als een 24-uurs economie, is daar in de praktijk toch weinig van te merken. De veranderingen in de dagindeling zijn ook over lange tijd gezien heel gering en de vaste dagindeling blijkt nauwelijks voor wijziging vatbaar. Dat brengt nadelen in de vorm van files en spitsuren in het verkeer met zich mee en leidt tot onderbenutting van gebouwen en voorzieningen. Van de zijde van de overheid is wel gepoogd veranderingen tot stand te brengen, maar veel meer dan het verruimen van de arbeids- en winkeltijden zit er toch niet in. Het is niet te verwachten dat het ritme van de dagindeling in de toekomst sterk zal veranderen.

3 Integratie en minderheden

Hoe zal het verder gaan met de integratie van etnische minderheden in Nederland? Een vraag naar feiten en naar verwachtingen tussen hoop en vrees in, maar zeker ook naar beleid en de uitvoering ervan. Voor de toekomst gaat het zowel om de migratie naar en vanuit Nederland als om de mate, de aard en het tempo van de sociaal-economische en sociaal-culturele integratie. In de huidige politieke en maatschappelijke discussie over de positie van de etnische minderheden in Nederland bestaat er vooral bezorgdheid over een gebrek aan en een vermeende onwil tot sociaal-culturele integratie van met name de moslimminderheden. Het beleid is inmiddels sterk gericht op het beperken van de mogelijkheden tot vestiging in Nederland van nieuwe migranten en op het vaststellen van de mate waarin integratie als eigen verantwoordelijkheid van de migrant ook naar genoeg van de ontvangende samenleving heeft vorm gekregen. De eisen voor toegang en verblijf zijn verscherpt, evenals de controles op aanwezigheid en vertrek.

Tot de etnische minderheden worden in Nederland gerekend de Turken (340.000), de Marokkanen (295.000), de Surinamers (320.000) en de Antillianen en Arubanen (130.000). Daarnaast zijn er kleinere groepen met een andere achtergrond en ander land van herkomst (Molukkers, Afghanen, Iraniërs, Irakezen, Somaliërs, Chinezen, Ghanezen, enz.) – in 2003 ongeveer 540.000 mensen –, die ook als niet-westers allochtoon of etnische minderheid worden beschouwd. Bij elkaar gaat het om bijna 10% van de Nederlandse bevolking met vooral concentraties in de drie grote steden, waar inmiddels 30%-40% van de bevolking als niet-westers allochtoon te beschouwen is.

De verwachting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is dat de groep niet-westerse allochtonen in 2020 ruim 14% van de Nederlandse bevolking uitmaakt en 2,4 miljoen personen telt. Bijna de helft van hen zal in Nederland zijn geboren (tweede generatie). Van de al enige tijd in Nederland gevestigde groepen groeien vooral de Marokkanen en Turken snel in aantal. De gemiddelde leeftijd, ook van de eerste generatie, is laag en het aantal kinderen per vrouw (2,5 tot 3) ligt, hoewel het snel daalt, gemiddeld nog bijna twee keer zo hoog als bij autochtone vrouwen. In 2020 zal het aandeel 65-plussers onder de etnische minderheden met 6% nog steeds erg laag zijn in vergelijking met de autochtone bevolking (20%).

Behalve de Molukkers zijn de etnische minderheden grotendeels pas in de laatste veertig jaar naar Nederland gekomen, het merendeel zelfs pas in de afgelopen twintig tot dertig jaar. Arbeidsmigratie speelt geen rol van betekenis meer, maar volgmigratie des te meer vanwege gezinshereniging en gezinsvorming. In de periode 1990-2002 kwamen uit Turkije en Marokko ongeveer 60.000 huwelijksmigranten naar Nederland en de laatste jaren is die stroom alleen maar groter geworden. Er gaan ook mensen weer (blijvend) terug naar het land van herkomst, naar schatting ongeveer 20.000 per jaar, maar de immigratie van niet-westerse allochtonen ligt met ongeveer 40.000 per jaar op het dubbele.

Vanaf eind jaren tachtig is het aantal asielzoekers zeer snel gestegen tot meer dan 40.000 per jaar, om sinds 2001 ook weer heel snel te dalen. Voor de wat langere termijn wordt er rekening gehouden met de komst van ongeveer 8000 asielzoekers per jaar. De illegale immigratie is moeilijk becijferbaar, maar geschat wordt dat het totaalcijfer ergens tussen 0,5% en 1% van de bevolking van Nederland ligt (112.000-163.000 mensen). In het kader van de uitbreiding van de Europese Unie (EU) is niet uit te sluiten dat de illegale arbeidsmigratie toeneemt en op de middellange termijn ook de reguliere vestigingsmigratie.

Bij ongewijzigd beleid zullen, net als nu, in 2020 de etnische minderheden vooral in de grote(re) steden wonen en daar hoofdzakelijk in de minst en minder welvarende wijken. Dat versterkt het al enige tijd bestaande verhuisgedrag van de autochtone bevolking, die vaak suburbaan gaat wonen en daarheen gevolgd wordt door de groeiende middenklasse van allochtonen. De concentraties kansarme allochtonen en ten dele ook autochtonen zullen in de grote steden toenemen. Meer dan 70% van de Nederlanders verwacht in 2020 het bestaan van 'gettowijken waar veel mensen niet durven te komen'.

Het opleidingsniveau van de etnische minderheden ligt gemiddeld zeer aanzienlijk beneden dat van de autochtone bevolking. Van de Turkse en Marokkaanse 15-64-jarigen die niet meer naar school gaan, heeft meer dan de helft geen of alleen lager onderwijs genoten (in 1988 lag dat overigens nog tussen de 80% en 90%), van de Surinamers en Antillianen heeft hoogstens 20% alleen lager onderwijs en van de autochtone Nederlanders minder dan 10%. Het opleidingsniveau van de asielzoekers ligt in veel gevallen aanzienlijk hoger, maar het gaat dan niet zelden om diploma's die in Nederland geen waarde hebben of niet erkend worden.

De tweede generatie maakt vergeleken met hun ouders een indrukwekkende opleidingsprong, al is vooral bij de Marokkanen en Turken de schooluitval nog erg hoog en haalt een groot deel het niveau van de startkwalificatie niet.

De arbeidsparticipatie van minderheden is met uitzondering van die van de Surinamers en Antillianen laag en komt nergens boven de 50% van de bevolking van 15-64 jaar uit. In de loop van de jaren negentig trad er wel een aanzienlijke verbetering op, maar sinds twee jaar is er weer sprake van een teruggang, ook bij de autochtone Nederlanders overigens. De uitkeringsafhankelijkheid is hoog (20%-40%, pensioenen niet meegerekend) en ongeveer een derde van de huishoudens heeft een laag inkomen.

De verwachting is dat met het herstel van de economie de arbeidsparticipatie weer zal toenemen, meer vrouwen aan het arbeidsproces gaan deelnemen en meer jongeren op middelbaar en hoger niveau zullen werken. Op dat laatste punt is er in tien jaar tijd al een verdubbeling door de vier grote groepen bereikt: van de Surinamers en Antillianen werkt nu bijna een derde op ten minste een middelbaar functieniveau, van de Marokkanen en Turken is dat bijna een zesde. Niettemin zal de ontwikkeling ook onder de gunstigste omstandigheden niet zo snel kunnen gaan dat er in het jaar 2020 geen aanmerkelijke verschillen tussen autochtonen en allochtonen in de hoogte en de aard van de arbeidsparticipatie meer te verwachten zijn. De verschillen

tussen de allochtone groepen nemen zelfs toe en vooral ook de verschillen binnen de groepen.

Het beeld dat de bevolking van het opleidingsniveau en de arbeidsparticipatie van de minderheden heeft, sluit goed bij de werkelijke ontwikkeling aan. Twee derde verwacht dat er in 2020 'een grote etnische onderklasse bestaat', maar tegelijkertijd denkt bijna 70% dat de minderheden er qua opleiding, werk en inkomen dan veel beter voorstaan dan nu.

Een kleine meerderheid (55%) voorziet dat de 'meeste etnische minderheden in 2020 veel beter in de Nederlandse samenleving geïntegreerd zijn dan nu', maar alleen een minderheid (38%) verwacht dat de 'spanningen tussen autochtonen en etnische minderheden veel kleiner dan nu' zullen zijn. 31% van de Nederlanders verwacht over vijf jaar 'meer vriendschappelijke contacten met etnische minderheden' dan nu te hebben. Men is duidelijk minder optimistisch over de sociaal-culturele dan over de sociaal-economische kant van de integratie.

Surinamers en Antillianen hebben relatief veel sociaal en persoonlijk contact met autochtone Nederlanders. Dat blijkt ook uit de huwelijken die tussen 1997 en 2001 werden gesloten: Antillianen huwden in 60% van de gevallen een Nederlandse partner, Surinamers in 40% en Turken en Marokkanen in iets meer dan 10%. In de tweede generatie neemt in alle groepen de oriëntatie op de eigen landgenoten niet af. Zoals verwacht zijn de moslims (900.000) het minst geneigd mee te gaan met moderne opvattingen over de emancipatie van de vrouw, de verhouding tussen ouders en kinderen of de rol van religie. Bij moslims is de identificatie met de eigen groep vaak heel sterk. Men ontleent zijn identiteit in hoge mate aan het moslim zijn, ook als men nauwelijks praktiserend is.

De beeldvorming onder autochtone Nederlanders over de etnische minderheden is er in de afgelopen decennia niet gunstiger op geworden. Bijna 60% voelt weerstand tegen allochtonen als burens en die reserve is groter naarmate het gevoel van 'etnische dreiging' sterker beleefd wordt. Van de mensen die een grote etnische dreiging voelen, denkt 78% dat de eigen situatie in de toekomst slechter zal worden door de aanwezigheid van etnische minderheden in Nederland. Wie een geringe etnische dreiging voelt, denkt daar slechts in 5% van de gevallen zo over.

De publieke opinie wordt negatiever in tijden dat de immigratie snel toeneemt. In de afgelopen jaren is de toch al nooit erg positieve houding duidelijk weer negatiever geworden. De verwachtingen voor de toekomst zijn evenmin erg positief, zeker niet als deze migranten uit de islamitische landen betreffen. Bijna driekwart van de bevolking denkt dat de dreiging van het moslimfundamentalisme in 2020 groter zal zijn dan nu en 80% wil in de komende jaren een strenger toelatingsbeleid. De verschillen in opvatting per leeftijdsgroep zijn klein, ze worden groter met het opleidingsniveau en de mate van beleving van etnische dreiging.

De toekomst van de immigratie is onzeker. In het algemeen lijken de kansen op sociaal-economische integratie beter dan die op sociaal-culturele, zeker bij mensen uit

islamitische landen. De ruimtelijke segregatie, vrijwillig of door de omstandigheden gedwongen, maakt sociaal-culturele integratie nog extra moeilijk.

In het beleid van het kabinet Balkenende-II neemt de inburgering een prominente plaats in. De nieuwkomer wordt voor een groot deel zelf verantwoordelijk gehouden voor het volgen van de cursussen, de overheid toetst het resultaat. Het principe van inburgering staat niet ter discussie en verdient ook alle steun, maar er bestaan twijfels over de mogelijkheden het beleid ook effectief te laten zijn. Dat immigratie en integratie de komende vijftien jaar belangrijke maatschappelijke thema's blijven, lijkt geen twijfel.

4 Democratie en civil society

De tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland vertoont vanaf 1980 tot 2000 een sterk opgaande lijn, van 52% tot 81%. In 2003 treedt een daling in tot 71%. Tussen de generaties zijn er in dit opzicht nauwelijks verschillen waar te nemen, ook niet als het gaat om de acceptatie van bijvoorbeeld demonstratievrijheid of politiek protest. De acceptatie daarvan is in alle generaties en over alle partijen heen sterk toegenomen tussen 1975 en nu. Wel lijken oudere generaties wat meer geneigd tot deelname aan collectieve actie dan de jongere en ook een duidelijk grotere voorkeur voor sterke leiders te hebben. De tevredenheid met het functioneren van de democratie in Europa beweegt zich op een lager niveau (ongeveer 50% toont zich tevreden) dan voor de nationale democratie geldt.

Voor het jaar 2020 verwacht een ruime minderheid tot de helft van de bevolking dat er minder sprake zal zijn van maatschappelijke en politieke betrokkenheid van de burgers en ook van een geringere bereidheid vrijwilligerswerk te doen. Een beeld van meer betrokkenheid is er alleen van het lidmaatschap van belangenorganisaties. De toekomstverwachtingen en –wensen geven blijk van een aanzienlijke scepsis over politici. Een naar verwachting verder toenemend niveau van politiek zelfbewustzijn van de burgers zou wel eens eerder tot meer uitingen van politiek cynisme aanleiding kunnen geven dan leiden tot meer actieve betrokkenheid bij de politiek. Over de participatie van de (andere) burgers in politieke en maatschappelijke organisaties is men voor de toekomst bepaald pessimistisch.

De participatiecijfers in termen van lidmaatschappen en vrijwilligersactiviteiten laten op het eerste gezicht weinig beweging zien – ook geen daling dus –, maar bij nadere analyse blijkt dat de jongste generaties in de afgelopen 25 jaar minder vaak lid zijn van een politieke partij of vakbond. In 1978 telden de politieke partijen samen nog meer dan 450.000 leden, in 2004 zijn het er nog 310.000, in electorale termen een daling van 4% naar 2%. De vakbonden tellen nog altijd zo'n 1,8 miljoen leden, maar de organisatiegraad is gedaald van 36% van de beroepsbevolking in 1978 naar ongeveer 25% nu. In 1978 was 74% van de Nederlandse bevolking lid van een kerkgenootschap, in 2002 was dat 60%, maar de feitelijke participatie aan kerkelijke activiteiten was veel lager, ook in verhouding tot 25 jaar geleden. Met maatschappelijke en recreatieve organisaties gaat het in het algemeen beter wat het lidmaatschap

betreft. De traditionele gezamenlijke inzet voor de emancipatie van de eigen groep – in Nederland de basis bij uitstek voor organisatievorming in de negentiende en twintigste eeuw – heeft plaatsgemaakt voor een meer afstandelijke betrokkenheid bij goede doelen of het algemeen belang. De organisaties zelf professionaliseren daardoor en dat laat weer minder ruimte voor het waarschijnlijk toch al afnemende aanbod aan vrijwilligers.

Individualisering, informatisering en informalisering veranderen traditionele organisatiestructuren in netwerken, soms met een geheel virtueel karakter. Persoonlijke kenmerken, belangen en interesses worden bepalend voor het lidmaatschap, niet achtergrond of geboorte. Organisaties moeten ook steeds meer doen om aandacht van (potentiële) leden en begunstigers te krijgen. Naast de opkomst van organisaties met donateurs in plaats van leden zien we de opkomst van een nieuw soort vrijwilliger, de inductief werkende doe-het-zelver die op eigen instigatie handelt, oude dingen in een nieuwe context plaatst (chatbox voor leden van een sportclub bijvoorbeeld) of plotseling aandacht vraagt voor het kwaad van de kinderarbeid bij de productie van populaire sportschoenen. Aan de voorbeelden is al te zien dat de moderne media een substantiële rol kunnen vervullen in de meningsvorming door middel van onderlinge communicatie en interactie, terwijl e-mail en internet bovendien de kansen op een succesvolle politieke en ideologische *bottom-up*actie aanzienlijk vergroten. De traditionele politieke organisaties veranderen daardoor ook: zowel de politieke expressie als de mobilisatie worden door de nieuwe media gemakkelijker.

In een perspectief op de toekomst van de democratie en *civil society* past bijzondere aandacht voor het proces van Europese integratie. Per 1 mei 2004 is de EU met tien nieuwe landen uitgebreid en kort daarna is er ook een akkoord bereikt over een Europese grondwet. In de afgelopen decennia heeft de Europese integratie zowel wat reikwijdte als wat diepte en doorwerking betreft, al een steeds groter gewicht gekregen voor de nationale staten en hun samenlevingen. In de periode tot 2020 gaat de toelating van nieuwe leden tot de Unie (met name Turkije) in het politieke debat nogal wat aandacht vragen, mede omdat er onder de lidstaten geen overeenstemming is over het definitieve eindstation van de Europese federatie. Het lijkt niet waarschijnlijk dat er in 2020 een supranationale federatie van Europese staten zal zijn, al zal het verbond wel steeds hechter worden. De weg terug lijkt nauwelijks begaanbaar, al wordt daar met enige regelmaat wel voor gepleit. Vaker nog wordt er gewezen op het democratische tekort waar Europa onder lijden en dat tot onvoldoende steun voor Europa en de Europese instituties bij de bevolking zou leiden.

Europa en de *civil society* is een nog onvoldoende tot ontwikkeling gekomen relatie. Nationale maatschappelijke organisaties zullen zich meer dan nu al het geval is, Europees moeten gaan organiseren en zich ook meer moeten richten op de Europese besluitvorming. Naar verwachting ontwikkelt zich tussen nu en 2020 een eigen transnationale Europese publieke ruimte. Voor Nederland en de Nederlandse burgers is dat eens te meer van belang, nu door de uitbreiding het relatieve gewicht van

Nederland in de besluitvorming afneemt. Het is opmerkelijk dat de inkrimping van de nationale soevereiniteit ten gunste van de zeggenschap van 'Brussel' noch veel betekenis heeft gehad voor het politieke debat in Nederland noch voor de organisatie of het werk van de politieke partijen. Ondanks verbeterd gebruik van de mogelijkheden die er zijn om de Europese democratie dichter bij de burger te brengen en meer maatschappelijk draagvlak te bieden, lijkt het niet waarschijnlijk dat in de periode tot 2020 de Europese politiek voor de gemiddelde burger echt gaat leven. Zelfs de nationale politiek lukt dat maar matig. Niettemin, het feit dat de beeldvorming over Europa en de Europese politiek in veel landen negatief is, levert toch het risico op dat 'Europa' het doelwit wordt van allerlei vormen van politieke onvrede.

De informalisering en democratisering van de samenleving komt politiek enerzijds mede tot uitdrukking in een verschuiving van het accent van *government* naar *governance*, maar anderzijds ook in een manifester worden van de eisen van *accountability* en *transparency*. De laatste wijzen weer op meer formalisering en juridisering, maar eigenlijk gaat het bovenal om de toepassing van moderne eisen aan goed gedrag, die politiek zowel als economie, maar ook maatschappelijke organisaties, dwingt tot publieke verantwoording voor het gebruik van macht. De burgers van de eenentwintigste eeuw zullen zich meer nog dan nu al zelfbewust, assertief en kritisch opstellen ten opzichte van degenen die al dan niet namens hen met macht bekleed zijn. Daaruit komt ook de behoefte voort aan plebiscitaire elementen (referenda) in de praktijk van de democratie en aan interactieve vormen van beleidsontwikkeling en besluitvorming. Ten slotte zal juist in een sterk geïndividualiseerde samenleving veel aandacht gegeven moeten worden aan stimulering van de mogelijkheden van vrijwillige samenwerking en maatschappelijk zelfbestuur. Paradoxaal genoeg ligt juist daar een taak voor de overheid.

5 ICT en de samenleving

De informatisering van de samenleving en van het dagelijkse leven is in het laatste decennium van de twintigste eeuw in een stroomversnelling geraakt en zal mede het aanzien van de eenentwintigste eeuw bepalen. De microchip maakte de personal computer (pc) mogelijk en het internet een versnelling in de verdichting van informatieoverdracht en communicatie. Tussen 1992 en nu steeg het aantal op internet aangesloten computers in de wereld van een miljoen tot 200 miljoen. In de Nederlandse bevolking steeg het pc-bezit van 18% in 1985 naar 81% begin 2004, de toegang thuis tot internet nam tussen 1995 en 2004 toe van 3% tot 74%. In 2000 zat ongeveer de helft van de bevolking gemiddeld vier uur per week in de vrije tijd voor het beeldscherm. De computer thuis wordt ook voor werk en studie gebruikt, maar het meeste gebruik is toch privé. Begin 2004 had 56% van de Nederlandse bevolking al een eigen e-mailadres.

Sinds 2004 is breedbandtoegang de standaard geworden voor internetters: de helft van de Nederlandse huishoudens met internet maakt nu gebruik van breedband tegen 30% een jaar eerder. De mobiele telefoon maakte een vergelijkbare, maar nog sneller verloopende opmars dan de pc. Eind 2003 hadden 13,1 miljoen Nederlanders een mobiele telefoon.

Behalve thuis wordt de pc natuurlijk veel op school en op het werk gebruikt. In het basisonderwijs is er nu een pc per zeven leerlingen (in 1997/'98 was dat 1 per 27 leerlingen), in het voortgezet onderwijs is de verhouding 1:9 en in het beroepsonderwijs 1:6. De meeste kinderen leren er vooral thuis al vroeg mee om te gaan. Ook op het werk is de pc geheel ingeburgerd. Al in 1996 werkte ruim de helft van de Nederlandse werknemers min of meer regelmatig met de computer, inmiddels is dat 60%.

De opkomst van de informatie- en communicatietechnologie (ICT) maakt het belang van voldoende digitale vaardigheden voor de burger steeds groter. Het gaat niet alleen om de instrumentele vaardigheden voor het dagelijks gebruik, maar ook om structurele vaardigheden (gebruik hypertext, zoekmachines, selectie van informatie) en om strategische vaardigheden, gericht op de toepassing van informatie en informatica in het eigen leven. Al deze vaardigheden worden het meest aangetroffen bij mannen, jongeren, hoogopgeleiden en personen met een relatief hoog inkomen. Vrouwen en vooral ouderen blijven in dit opzicht achter. Naar eigen zeggen kon begin 2004 53% van de Nederlandse bevolking goed tot heel goed met computers overweg en 26% enigszins, 21% gaf aan niet over digitale vaardigheden te beschikken.

Nederland is al gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw te kenschetsen als een diensteneconomie. De digitalisering heeft daar op zichzelf niet veel aan veranderd, al is er inmiddels wel sprake van een substantieel arbeidsvolume in de ICT-sector zelf (4,6% in 2001). Nog geen derde van de Nederlandse bedrijven is echter zelf als kennisbedrijf aan te merken en het aandeel kenniswerkers in de beroepsbevolking is ook niet hoger dan een derde. Niet met computers om kunnen gaan is wel een belemmering voor niet-werkenden om aan de slag te komen. In 2004 gaf van de niet-werkzame personen bijna de helft te kennen dat hun kennis op dit gebied niet toereikend is om aan het werk te komen.

Informatisering wordt anders dan automatisering sterk in verband gebracht met flexibiliteit in werktijden en werkplekken. Nederland hoort tot de landen met relatief veel telewerkers, 6% van alle medewerkers in loondienst gedurende een of meer dagen per week. Het EU-landengemiddelde voor telewerkers is 4%. Telewerken blijkt in de praktijk tot een hogere werkdruk en meer werkuren te leiden.

In de privé-sfeer dient het internetverkeer voor communicatieve doeleinden vooral voor het onderhouden van bestaande sociale contacten en het bestendigen van sociale netwerken. Daarnaast worden e-mail en internet gebruikt voor belangenbehartiging, de uitwisseling van ideeën of oproepen tot actie. De mogelijkheden voor snelle en directe interactie en communicatie die het internet biedt – ook bijvoorbeeld met politici –, worden steeds meer herkend en aangewend. Inmiddels is ook e-commerce een vertrouwd verschijnsel aan het worden. Tussen 1998 en 2001 groeide het aandeel

van de bevolking dat (weleens) elektronisch winkelt van 2% naar 11%. On-linekopen wordt langzamerhand steeds gewoner, al is de gemiddelde consument toch jong, man en welvarend. Favoriete producten op het internet zijn cd's, boeken, kleding en soft- en hardware. Reizen en vakanties worden ook steeds meer via het internet geboekt.

De verspreiding van nieuwe succesvolle technologie kent meestal het patroon van een meer of minder gestrekte S. In het begin is de belangstelling nog gering, daarna treedt een middenfase op waarin de verspreiding onder steeds meer mensen plaatsvindt, en ten slotte zet een vertraging in. Nieuwe gebruikers worden dan nauwelijks meer gewonnen en de afzet wordt bepaald door de vervangingsbehoefte. De pc en het internet hebben in Nederland een vrij lange aanlooptijd gehad, de mobiele telefoon en de dvd zijn snel bij grote groepen consumenten populair geworden. Mede op basis van de juistheid van eerdere voorspellingen over marktpenetratie is de verwachting nu dat in 2007 84% van de bevolking een pc zal hebben en 82% een internetaansluiting. Dat is niet veel meer dan nu al het geval is en dat wijst op een redelijke verzadiging van de markt. Wie over een aantal jaren nog niet beschikt over een internetaansluiting of een pc, zal bij de nog steeds dalende prijs van apparatuur en diensten zich bij de besluitvorming vooral laten leiden door gebrek aan interesse in de gebruiksmogelijkheden. Daarnaast zal zeker ook het gebrek aan digitale vaardigheden van vooral mensen van hoge leeftijd een rol spelen. De groep 55-64-jarigen is met een snelle inhaalslag bezig en zal zeker ook na de pensioenleeftijd actief blijven op digitaal gebied.

De opmars van ICT brengt in de samenleving wel vrees voor uitsluiting met zich mee. 56% van de Nederlanders denkt dat veel mensen in de toekomst daardoor niet meer meekomen. Bijna iedereen (87%) houdt er rekening mee dat er door de opkomst van ICT minder *face-to-face* dienstverlening (minder bemande loketten e.d.) zal zijn. Ook andere nadelen worden gevreesd: cybercriminaliteit (82%), aantasting van de privacy (67%) en *information overload* (50%). Dat het internet in de komende twintig jaar de kwaliteit van het leven zal verbeteren, gelooft slechts 18%, maar niet minder dan 69% denkt wel dat mensen in de toekomst langer zelfstandig kunnen blijven wonen dankzij de nieuwe technologische mogelijkheden.

Veel van de toepassingen die in de komende tien jaar op de markt zullen verschijnen, worden nu al als prototype getest. Wat de makers altijd weer moeten afwachten, is de mate waarin en de wijze waarop de consumenten een nieuw product accepteren. Er zijn wel enkele wetmatigheden te onderkennen in de ontwikkeling van de technologie zelf. Volgens de wet van Moore (1965) verdubbelt het aantal transistoren op een chip elke achttien maanden. Elektronische apparaten worden daardoor in hoog tempo kleiner, goedkoper, sneller en veelzijdiger. Ze lenen zich ook steeds beter voor een *embedded* gebruik, onzichtbaar en onbeïnvloedbaar voor de consument verborgen in auto, consumentenproduct, huis, kleding of lichaam (bv. de zg. rfid-chips, die niet groter zullen zijn dan een zandkorrel en nieuwe mogelijkheden van *tracing and tracking* bieden).

De apparatuur wordt kleiner, de capaciteit van de verbindingen steeds groter. Volgens de wet van Gilder zal de hoeveelheid bandbreedte van informatienetwerken tot 2025 ieder jaar verdrievoudigen. Informatie kan zo steeds sneller verworven en beschikbaar gesteld worden, de locatie- en navigatietechnologie wordt veel preciezer dan nu al het geval is, en de afhankelijkheid van kabelverbindingen kan opgeheven worden ten gunste van een draadloos netwerk. Dat maakt in de toekomst vervolgens een convergentie van televisie, radio, telefonie en informatie mogelijk.

De wet van Metcalfe stelt dat de kracht van een netwerk exponentieel toeneemt als er meer mensen mee verbonden zijn (netwerkconnectiviteit). Naarmate meer gebruikers toegang hebben tot het geheel van middelen dat door alle andere leden van het netwerk wordt ingebracht, neemt de waarde en het vermogen van het netwerk toe. Het downloaden van boeken, muziek en films is als activiteit nu al zo verbreid, dat heel nieuwe regels voor de bescherming van de rechten van makers en producenten nodig zijn. De behoefte daaraan zal alleen maar toenemen nu de kwaliteit van de beeldschermtechnologie snel vooruitgaat. Op middellange termijn is te verwachten dat ook de spraaktechnologie zo verbeterd zal worden, dat toetsenborden minder nodig zijn. Uiteindelijk wordt de afstand tussen mens en machine zelf kleiner: de machines vermensenlijken en mensen worden dragers van kleine maar zeer effectieve en efficiënte machines (de cyborg: half mens, half machine).

De kwetsbaarheid voor fouten en ongelukken neemt, dankzij de wet van Murphy, met de verdere verspreiding en toenemende afhankelijkheid van ICT eveneens toe. Nu al ondervinden de gebruikers van pc's en internet veel hinder van spam (ongewenste reclame) – 65% van alle e-mail – en van kwaadaardige programma's in de vorm van virussen, wormen en Trojaanse paarden. In vijf jaar tijd verviervoudigde het aantal bekende computervirussen tot meer dan 60.000 (2003). Weinig gebruikers van het internet realiseren zich dat hun digitale spoor gemakkelijk te volgen is en dat het gebruik van ICT in de privé-sfeer geen privacy garandeert. Bijna niemand wil stilstaan bij de gedachte dat alle digitale activiteit gedreven wordt door elektriciteit. Een stabiele stroomvoorziening is een essentiële voorwaarde voor een digitale samenleving.

De gevolgen van de ontwikkeling van de technologie voor de toekomst kunnen allereerst worden bekeken vanuit het gezichtspunt van de toenemende rationalisering van het bestaan. De digitalisering heeft daar al veel toe bijgedragen in de vorm van versnelling van de bedrijfsprocessen en betere logistiek. Voor de toekomst wordt er veel verwacht van de rfid-chip die tot nu toe gescheiden verlopende processen in een keten kan plaatsen (de auto die zelf problemen aan de garage of de wegwacht meldt en de berijder de kortste weg daarheen toont of een taxi belt voor vervangend vervoer). Telebankieren en internetwinkelen zijn de voorlopers van deze ontwikkeling, die onvermijdelijk ook tot allerlei vormen van toezicht en controle leidt en weinig meer over laat van de traditionele vormen van privacy.

Minder zorgwekkend dan op het gebied van de privacy lijkt de invloed te zijn die ICT heeft op de sociale cohesie in de samenleving. In de particuliere sfeer maakt ICT het zeker mogelijk voornamelijk virtuele contacten te onderhouden, maar alles wijst

erop dat mensen de technologie bijna moeiteloos inpassen in hun gewone sociale leven en dat ook als een verrijking ervan zien. Het is gemakkelijk, het is vaak heel plezierig en het leent zich heel goed voor groepsvorming en belangenbehartiging of sociale actie. Informatie kan goedkoop met velen gedeeld worden en contacten kunnen wereldwijd plaatsvinden. Wel blijft de kans op een nieuwe vorm van sociale ongelijkheid een reële mogelijkheid, nu steeds duidelijker wordt dat wel bijna iedereen een pc heeft, maar lang niet iedereen over de vaardigheden beschikt om daar goed gebruik van te maken. Hoogopgeleiden zullen dat profijt sneller weten te vinden, maar tegelijkertijd blijkt dat ook in lagere functies het gebruik van de pc aan belang wint.

6 Arbeidsmarkt

In de verwachtingen over de toekomst van de arbeidsmarkt, die in de visies en bespiegelingen van deskundigen en het grote publiek tot uitdrukking komen, kunnen een aantal thema's onderscheiden worden. Het overheersende toekomstbeeld is dat van een dynamische en flexibele arbeidsmarkt met grote variaties in arbeidsrelaties en loopbaanpatronen. De verschillende thema's zijn in dit Rapport eerst als verwachtingen voor de toekomst uitgewerkt en vervolgens onderzocht op hun waarschijnlijkheid, rekening houdend met de ontwikkelingen tot en de situatie in 2004. De verwachtingen voor de toekomst zijn:

Meer hooggekwalificeerde banen – aan de ene kant wordt een accent op banen in de sfeer van technologie en ICT verwacht, aan de andere kant op banen in de communicatieve, sociale en creatieve sfeer. De internationale concurrentie wordt scherper en veel activiteiten zullen worden verplaatst naar lagelonenlanden met tegelijkertijd in de hoogontwikkelde landen een toenemende druk in de richting van stijgende flexibiliteit en productiviteit van het personeel. Aan de onderkant van de arbeidsmarkt zal minder werk aangeboden worden. In meer kritische zin worden er ook geluiden gehoord die wijzen op een mogelijke degradatie van nu nog hooggekwalificeerde banen en een polarisatie tussen de boven- en de onderkant van de arbeidsmarkt. De vraag naar persoonlijke dienstverlening door relatief laaggeschoolden zal sterk toenemen.

Bijna de helft van de Nederlandse bevolking verwacht in 2020 minder banen voor laagopgeleiden en een regradatie van de beroepsstructuur. Toch zijn er ook opvallend veel mensen die denken dat er in de toekomst weinig zal veranderen of dat er zelfs meer banen voor laagopgeleiden zullen komen.

Betere banen – zowel de kwaliteit van het werk verbetert, zo wordt voorspeld, als de kwaliteit van de werkorganisatie en de arbeidsverhoudingen. Anderen verwachten juist een vermindering van de kwaliteit en de Nederlandse bevolking sluit zich daarbij aan. Slechts 20% denkt dat de autonomie in het werk in 2020 is toegenomen, 40% verwacht een vermindering in autonomie. Veel mensen – steeds ongeveer een derde tot de helft – verwachten geen grote veranderingen, maar degenen die wel veranderingen voorzien, denken eerder in negatieve dan in positieve richting: meer

hiërarchie, een slechtere werksfeer, minder collegialiteit, minder tevredenheid met leidinggeevenden.

Een groter en gevarieerder arbeidsaanbod – de arbeidsmarkt zal aan de kant van de werkenden sterker dan nu bepaald gaan worden door ouderen, vrouwen en allochtonen. Dat is een rechtstreeks gevolg van de demografische ontwikkeling. Tegelijkertijd maar niet gelijk over de groepen verdeeld, stijgt het gemiddelde opleidingsniveau van het arbeidsaanbod. Daardoor veranderen vervolgens de eisen die aan het werk en de werkomgeving gesteld worden: meer autonomie, meer afwisseling.

De ontwikkelingen in het arbeidsaanbod blijven met onzekerheden omgeven, niet alleen door de onzekerheid over de vraag naar arbeid, maar ook door onzekerheid over de immigratiebewegingen in de toekomst en over het slagen van het beleid om mensen op oudere leeftijd langer te laten werken.

Een groeiende variatie in arbeidstijden – de individualisering zal leiden tot een toenemende behoefte aan mogelijkheden om zelf de werktijden en werkplek te bepalen, arbeid en zorg te kunnen combineren en de levensloopbaan flexibel te regelen. De Nederlandse bevolking verwacht voor bijna de helft dat er in 2020 meer uren per week gewerkt wordt dan nu, 15% denkt dat het minder zal zijn. Wel verwacht men dat er meer vrijheid zal zijn in de bepaling van de werktijden en ook van de werkplek: 75% voorziet meer thuiswerk. De strikte scheiding tussen werktijd, tijd voor zorg en vrije tijd zal vervagen, maar bijna evenveel (43%) mensen denken dat er in dit opzicht weinig zal veranderen.

Meer flexibiliteit en mobiliteit – algemeen wordt in de toekomst een groeiende mobiliteit van het arbeidsaanbod tussen werkgevers en functies verwacht. Levensloopregelingen en ‘een-leven-lang-leren’trajecten sluiten daar goed op aan. De arbeidsmarkt van de toekomst is sterk transitioneel en de arbeid wordt zowel functioneel als numeriek flexibeler. Werknemers zijn meer multi-inzetbaar en meer mensen zullen tijdelijk en buiten de reguliere kantooruren werkzaam zijn. De tijd van de baan voor het leven is voorbij en de band tussen werkgever en werknemers wordt losser.

Dat is ook wat de bevolking verwacht. Bijna 75% voorspelt meer tijdelijke banen en een gemakkelijker ontslagprocedure. Meer dan 50% verwacht betrekkelijk frequente verandering van werkgever, maar tevens mogelijkheden om met werken te stoppen en verder geschoold te worden of om voor een ziek familielid te zorgen. Ruim 60% ziet meer mensen met deeltijdpensioen gaan.

Meer werkdruk – een hoge arbeidsproductiviteit, meer efficiency en een hogere werkdruk. Dit beeld van de toekomst wordt door twee derde van de Nederlandse bevolking herkend.

Hogere eisen aan het arbeidsaanbod en meer ongelijkheid – opleidingsniveau, ICT-kennis en sociale en communicatieve vaardigheden bepalen op de toekomstige arbeidsmarkt wie mee kan en wie niet, zo is de verwachting. Ook van de Nederlandse bevolking, van wie 75% verwacht dat er in 2020 meer banen zullen zijn met voortdurend aanvullende scholing. Bijna iedereen (91%) verwacht ook een toename van het aantal banen waarvoor ICT-kennis nodig is. De ongelijkheid op de arbeidsmarkt neemt toe en naar de verwachting van een kleine meerderheid zullen laagopgeleiden en

ouderen in 2020 vaker dan nu werkloos zijn. De kansen van allochtonen, jongeren en vrouwen worden gunstiger geschat.

Hoe aannemelijk is dit beeld van de verwachte toekomstige arbeidsmarkt? De ontwikkelingen in de afgelopen jaren kunnen helpen om voor ieder van de zeven thema's de plausibiliteit nader vast te stellen. Zo is er op de Nederlandse arbeidsmarkt zeker sprake van regradatie, van een toename van relatief hooggekwalificeerde banen. Twintig jaar geleden was 5% van de beroepsbevolking werkzaam op wetenschappelijk niveau, nu gaat het naar de 10% toe. Hoewel het aandeel lagere beroepen is teruggelopen van 34% naar 24%, bleef dat van de elementaire beroepen constant. De hogere beroepen stegen van 15% naar 22%. Groeiberoepen blijken zich vooral in de dienstensector, het management en de ICT te bevinden. Gemiddeld zal het functieniveau op de arbeidsmarkt blijven toenemen, maar juist voor de elementaire en ondersteunende beroepen is er een stabiele positie. Bovendien mag niet vergeten worden dat al vele jaren de middelbare beroepen ongeveer 40% van de werkgelegenheid vormen.

Vuil werk is duidelijk minder geworden, maar zwaar werk niet. Repeterende handelingen komen eerder meer dan minder voor, en hoewel er een trend is naar meer autonomie in het werk, neemt het aandeel mensen dat zegt in het werk mogelijkheden tot zelfontplooiing te zien (bijna 80%) niet of nauwelijks verder toe. Alle veranderingen voltrekken zich in de tijd gezien slechts zeer geleidelijk.

Veel groter zijn de veranderingen in het arbeidsaanbod. In een periode van ruim dertig jaar nam het aandeel vrouwen toe van 25% naar 42% en halveerde het aandeel jongeren van 15-24 jaar tot 13%. Het aandeel hoogopgeleiden in de beroepsbevolking steeg van 14% naar bijna 30%. De totale arbeidsparticipatie is na een daling tot onder de 50% gestegen tot 70%. De verwachting is dat zij in de toekomst nog verder omhooggaat en dat zou nog versterkt kunnen worden als ook de participatie van oudere mannen weer zou stijgen en 65 jaar de werkelijke pensioenleeftijd zou worden. Dat is overigens niet de wens van de Nederlandse bevolking, 63 jaar vindt men een mooie leeftijd. De arbeidsparticipatie van allochtonen is de laatste jaren – in ieder geval tot 2002 – sterk verbeterd, maar nog erg conjunctuurgevoelig.

Het meeste werk wordt in Nederland nog steeds tussen negen en vijf uur verricht en dat is eerder meer dan minder zo geworden. Thuiswerken neemt wel wat toe, maar blijft toch uitzondering of incidenteel van aard. Heel grote verschuivingen in deze richting zijn ook niet te verwachten. De ontwikkeling zit veeleer in de opkomst van het deeltijdwerken (bijna 70% van de werkende vrouwen). In 1987 werkte van alle werkenden 77% voltijds, in 2003 was dat 64%. Dat verklaart mede het lage gemiddelde aantal arbeidsuren per werknemer (iets meer dan 1300 uur). De Nederlanders vinden het in de SCP-enquête naar de toekomstverwachtingen maar in kleine minderheid (10%) wenselijk wanneer het gemiddelde aantal gewerkte uren per week in 2020 weer hoger zou komen te liggen. De werkgevers en het kabinet denken daar duidelijk anders over.

Minder uren, maar wel in een vaste baan en dat zelfs bij voorkeur. Tussen 1970 en 2002 is het percentage vaste banen in de werkgelegenheid teruggelopen van 80 naar 76, het aandeel zelfstandigen is wat teruggelopen en nog geen 10% van de werkgelegenheid bestaat uit flexibele banen. Wie een vaste baan heeft, wil die niet kwijt (98%), wie geen vaste baan heeft, zou dat vaak wel graag willen (62%). Ook op het gebied van de functionele flexibiliteit (multi-inzetbaarheid) tekenen zich geen spectaculaire ontwikkelingen af. Hetzelfde geldt voor de interne en externe beroeps- en functiemobiliteit. De conjunctuur is hier doorslaggevend dan de cultuur. Per jaar verandert gemiddeld ongeveer 10% van de werkenden van werkgever. Van een echte transitionele arbeidsmarkt kan in Nederland ook niet gesproken worden, al zouden veel Nederlanders het wel prettig vinden als de mogelijkheden van in- en uittreding individueel verruimd zouden worden.

Veel mensen (41% van de werkenden) werken onder hoge tijdsdruk of in een hoog tempo (29%). Van een opwaartse trend in de tijd is echter geen sprake. Ook de overwerkcijfers laten geen trendmatige stijging zien, eerder het tegendeel.

Wel is er een trend in de beloningsverschillen. Die worden al sinds enige tijd weer groter, al is de relatie met verschillen in opleidingsniveau minder dwingend dan vaak gedacht wordt. De verschillen binnen hetzelfde opleidingsniveau zijn juist aanzienlijk. Van een kloof tussen hoog- en laagopgeleiden in de kansen op de arbeidsmarkt kan ook maar heel betrekkelijk gesproken worden. De conjunctuur is hier bepalend.

Alles bijeen is het beeld van de arbeidsmarkt in de toekomst op basis van trends uit het verleden heel divers. Meer banen aan de bovenkant, een hoger gemiddeld beroepsniveau, meer autonomie in het werk, meer diversiteit in het arbeidsaanbod, hogere arbeidsparticipatie. Maar ook minder gewerkte uren, geen toename van de zelfontplooiing, niet meer werkdruk, geen hogere mobiliteit of flexibiliteit, nauwelijks minder vaste banen. Het staat dan ook nog maar helemaal te bezien of de toekomstige arbeidsmarkt in het teken zal staan van – een door velen verwachte – hoge mate van flexibiliteit, mobiliteit en ongelijkheid. De omvang van deze verschijnselen wordt vooral bepaald door conjuncturele ontwikkelingen, van een duidelijke trendmatige stijging is echter geen sprake. De continuïteit op de arbeidsmarkt blijkt op het gebied van werktijden en beroepsniveau groot te zijn en tegelijkertijd springt juist de conjunctuur eruit als de cruciale variabele in de veranderingen.

7 Sociale zekerheid

Het kabinet Balkenende-II heeft een ambitieuze hervorming van de sociale zekerheid op de agenda gezet. De WAO wordt ingrijpend herzien – strikte voorwaarden arbeidsongeschiktheidsregeling, voor de WAO twee jaar loondoorbetaling door werkgevers tot 70% loon – en in de Werkloosheidswet is de vervolguitering afgeschaft voor nieuwe gevallen. De Wet werk en bijstand wil onder meer de bijstandsgerechtigden terugleiden naar de arbeidsmarkt en een aantal andere regelingen (reïntegratie, gesubsidieerde arbeidsplaatsen, huursubsidie) is onderhevig aan wezenlijke herzie-

ningen. In de plaats van de bestaande VUT/prepensioenregeling komt een levensloopregeling op kosten van de individuele werknemer zelf. Het streven is te komen tot een op termijn betaalbare sociale zekerheid die de arbeidsdeelname bevordert en aansluit bij de eigen verantwoordelijkheid van de burger. De AOW staat daarbij vooralsnog niet ter discussie.

In welke richting zal de sociale zekerheid zich tot 2020/2025 ontwikkelen? Welke wensen en verwachtingen leven er op dit gebied bij de bevolking? Hoe zullen de financiële lasten, de arbeidsdeelname, de ongelijkheid van de armoede zich in samenhang met het veranderende stelsel ontwikkelen?

Het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid heeft op dit moment een hybride karakter met zowel sociaal-democratische, corporatistische als liberale karaktertrekken. Op acht punten is er sprake van een wijziging in de beleidsvisie die grote consequenties zal hebben voor de toekomstige verhouding tussen de drie componenten.

- 1 *Werk voor inkomen* – vóór de pensioenleeftijd is werk het uitgangspunt. De sociale zekerheid hoort in principe een beperkte en tijdelijke vervanging van het zelfverdiende inkomen te zijn. Het wordt voor de mensen en de samenleving beter geacht wanneer mensen aan het werk zijn, en met meer mensen aan het werk zijn bovendien de collectieve lasten beter te dragen.
- 2 *Meer beleid gericht op de opheffing van armoede en sociale uitsluiting* – sinds 1995 is er een actief beleid gericht op bevordering van participatie en reïntegratie; inkomensondersteuning; beperking van vaste lasten; bevordering van kunnen ‘rondkomen’ en terugdringing van het niet-gebruik van voorzieningen. Het beleid heeft een gunstige invloed op het armoedecijfer gehad, maar vanaf 2003 stijgt het percentage weer.
- 3 *Minder verdelende rechtvaardigheid* – in het socialezekerheidsbeleid staat de inkomensongelijkheid minder centraal dan vroeger.
- 4 *Meer aandacht voor financiële (dis)incentives van socialezekerheidsregelingen* – financiële prikkels worden meer dan vroeger noodzakelijk geacht. Zo zou een grotere afstand tussen nettoloon en uitkering de armoedeval minder klemmend maken, waardoor mensen eerder aan het werk zouden gaan.
- 5 *Meer targeting, minder inkomenscontinuïteit* – selectief werkende regelingen, gericht op de garantie van het minimuminkomen. De regelingen worden daardoor minder aantrekkelijk voor de mensen met een middeninkomen.
- 6 *Decollectivisering* – de overheid neemt minder verantwoordelijkheid op zich en laat meer over aan de individuele werkgevers en burgers, ten dele via een wettelijke verplichting.
- 7 *Versterking van de equivalentie bij werkloosheidsrechten* – de toegang tot de Werkloosheidswet wordt beperkt door verhoging en specificatie van de arbeidsverledenen. De ww wordt steeds meer een regeling voor ontslagwerkklozen met een langdurige band met de arbeidsmarkt.
- 8 *Ontcorporatisering* – de rol van de sociale partners wordt beperkt (niet meer direct verantwoordelijk voor bestuur en toezicht bij de werknemersverzekeringen) en de kostwinnersbegunstigende regelingen worden ingeperkt.

Als deze beleidstrends doorzetten, dan komt in het Nederlandse socialezekerheidsstelsel het sociaal-democratische of Scandinavische model sterker tot uitdrukking (1,2), maar zijn er ook verschuivingen in de richting van het liberale of Angelsaksische model te zien (3, 4, 5, 6), terwijl het corporatistische of Rijnlandse model alleen nog te herkennen is in punt 7. De oorspronkelijke dominantie van dit laatste model verdwijnt uitdrukkelijk (8) ten gunste van een activerende benadering, met zowel 'Zweedse' als 'Amerikaanse' trekken.

Het stelsel van sociale zekerheid maakt niet alleen een eigen ontwikkeling door, maar staat uiteraard ook onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen.

- *Vergrijzing* – de veroudering van de bevolking zal rond 2035-2040 haar piek bereiken. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2002* werd betoogd dat het oudedagspensioen collectief betaalbaar zou kunnen blijven wanneer in de jaren tot 2020 de staatsschuld geleidelijk zou worden afgelost.
- *Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt* – de arbeidsmarkt is minder flexibel en meer traditioneel van aard dan vaak wordt verondersteld. De veranderingen op de markt zijn vooralsnog bovenal sterk conjunctuurafhankelijk. Voor de inrichting van het socialezekerheidsstelsel leveren de bewegingen op de arbeidsmarkt weinig dwingende aanwijzingen op.
- *Individualisering* – veel corporatistische en op het traditionele gezinshuishouden gerichte elementen zijn al uit het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid verdwenen en juist uitkeringsontvangers maakten altijd al weinig deel uit van traditionele kostwinnersgezinnen.
- *Stijgende arbeidsdeelname van vrouwen* – veel vrouwen zijn in de jaren negentig aan het (deeltijd)werk gegaan. Het is de bedoeling dat dit in de toekomst nog meer het geval is. Dat betekent dat vrouwen meer zelf aanspraak kunnen maken op een uitkering, maar ook dat de kansen op reïntegratie van huidige uitkeringontvangers onder druk komen te staan.
- *Veranderende maatschappelijke betekenis van uitkeringsafhankelijkheid* – bij mensen die langdurig van een uitkering moeten rondkomen, is het onderscheid tussen arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, vervroegde uittreding en behoefte in veel gevallen arbitrair geworden. De legitimiteit van de traditionele risico-onderscheiding en de daarmee samenhangende verschillen in uitkeringsregimes en -hoogtes komt daardoor onder druk te staan. Dat kan ook het geval zijn door het vermoeden of de feitelijke constatering van misbruik van de sociale zekerheid. Daar wordt nu scherper op gelet. Het bij de bevolking sterk levende vermoeden van veel en gemakkelijk misbruik heeft de basis van solidariteit onder het systeem tot nu toe echter nog niet wezenlijk aangetast.
- *Van arbeidsproletariaat naar welvarende middenklasse* – het omvangrijke autochtone arbeidsproletariaat, waar de sociale zekerheid zich oorspronkelijk op richtte, is in omvang afgenomen. Die ontwikkeling levert argumenten op om mensen aan te spreken op hun eigen verantwoordelijkheid en om met meer keuzevrijheid minder collectieve arrangementen te bieden.

- Etnisering van uitkeringsafhankelijkheid – eind 2002 bestond 17% van de uitkeringsontvangers onder de 65 jaar uit mensen van niet-westers allochtone herkomst. Ook naar verhouding veel huishoudens beneden de armoedegrens behoren tot deze groep. Naarmate er meer allochtonen de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, moet er rekening mee worden gehouden dat velen van hen op de AOW zullen worden gekort (korter dan 40 jaar ingezetene) en vaak ook weinig aanvullend pensioen hebben. In 2003 ontving al 7% van de in Nederland wonende AOW'ers een verlaagde uitkering.
- Internationalisering – nationale economieën komen internationaal meer onder druk te staan naarmate de kosten van de sociale zekerheid zwaarder op de kosten van de arbeid drukken. In het kader van de Europese Unie krijgen de afspraken over de sociale dimensie meer gewicht. Nu ligt het accent nog op de 'open coördinatie' en dus op de nationale wetgevende en uitvoerende macht, maar dat kan in de toekomst veranderen. Ten slotte is er dan ook nog de invloed van arbeids- en sociale-zekerheidstoerisme naar landen met een aantrekkelijk stelsel. Deze invloed is – tot nog toe – beperkt gebleven binnen de EU en bovendien is het steeds moeilijker aan het worden in een ander land gebruik te maken van de sociale zekerheid.

De verschillende maatschappelijke ontwikkelingen dwingen het stelsel niet in een bepaalde richting, maar hebben wel invloed op de mogelijkheden voor het gebruik ervan en kunnen daarom de behoefte oproepen aan herziening van delen van het stelsel. Net als voor de specifieke punten geldt dat er nog altijd grote vrijheid is om als land zelfstandig keuzen te maken over de toekomstige inrichting van het stelsel als geheel.

De Nederlandse burgers denken in meerderheid (74%) dat de sociale zekerheid de komende jaren 'minder zal worden'. Bijna niemand (3%) voorziet een uitbreiding van de sociale zekerheid in 2020. Als belangrijkste redenen voor de achteruitgang worden genoemd de bezuinigingen van het kabinet (37%), de vergrijzing (25%) en de instroom van minderheden (12%). Een grote meerderheid (81%) denkt dat vooral de bijstandontvangers in 2020 meer problemen hebben om rond te komen, maar ook in het geval van WAO, AOW en WW verwacht ongeveer 75% dat.

Het past in de lijn van de sombere verwachtingen over de uitkeringen dat in 2020 ook een groter verschil tussen uitkering en loon verwacht wordt dan er nu is. 77% voorziet dat, 29% zou dat ook wenselijk vinden en 50% vindt dat het verschil ongeveer hetzelfde als nu zou moeten blijven. Vooral hoogopgeleide, werkende mannen in de leeftijd van 35-54 jaar wensen een groter verschil.

Niet minder dan 66% van de bevolking verwacht dat de pensioenleeftijd in 2020 hoger dan 65 jaar zal zijn, maar slechts weinigen (9%) achten dat ook wenselijk. Bijna de helft zou graag een pensioenleeftijd lager dan 65 jaar zien, niet meer dan 5% verwacht echter dat die er zal komen. De gemiddelde gewenste pensioenleeftijd is iets minder dan 63 jaar. Dat ook de gepensioneerden AOW-premie moeten gaan betalen om de AOW in de toekomst betaalbaar te maken, verwacht 59% en 24% vindt dat wenselijk. De meeste mensen (79%) geven er de voorkeur aan dat het aanvullende

pensioen op 70% van het eerdereverdiende loon uitkomt, maar een bijna even groot deel (74%) is van mening dat de werknemers zelf moeten kunnen beslissen of zij via een pensioenfonds pensioen opbouwen. Een vrijwel even groot deel verwacht ook dat dit laatste in 2020 het geval zal zijn.

Het is niet uitgesloten dat het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid in de komende jaren ingrijpend zal worden veranderd. In de SCP-enquête hebben de respondenten zes stelselvarianten voorgelegd gekregen met de vraag hoe (on)wenselijk zij elk daarvan vinden. ‘Geen verandering’ in het huidige stelsel is de variant die het meest wenselijk (68%) en het minst vaak onwenselijk (8%) wordt gevonden. Het dichtst daarbij komt de variant die uitkeringontvangers verplicht te werken ten behoeve van de samenleving, 63% acht dat wenselijk, 16% onwenselijk. Bijna alle andere varianten worden door meer mensen onwenselijk dan wenselijk gevonden. Een uitschieter is de variant van een gegarandeerd, maar laag basisinkomen voor iedereen, werkend of niet: 74% van de Nederlanders vindt dat onwenselijk, 8% wenselijk. Tien jaar geleden was dat oordeel nog wat minder uitgesproken, 65% tegen en 19% voor.

De respondenten verwachten niet dat de door hen meest wenselijk geachte variant in 2020 werkelijkheid is. Het meest waarschijnlijk (30%) wordt een grotere eigen verantwoordelijkheid van de burgers geacht: de overheid garandeert een minimum, het meer moet men zelf bijverzekeren – een soort ministelsel.

De kloof tussen verwachtingen en wensen in de visie op de sociale zekerheid in 2020 is opvallend groot. De verwachting is dat de sociale zekerheid aanzienlijk minder genereus zal zijn dan nu en dat er zowel langer gewerkt zal moeten worden als meer zelf bijverzekerd. In overgrote meerderheid vindt men dat allemaal niet wenselijk, met uitzondering misschien van de verplichting om voor een uitkering te werken. De jongste generaties zijn wel wat optimistischer over de mogelijkheden om in 2020 van een uitkering rond te komen. Een verhoging van de pensioenleeftijd spreekt ook hen echter niet aan.

In een studie van het SCP en een Italiaans onderzoeksinstituut, die onlangs voor de Europese Commissie is uitgevoerd, is gekeken naar de toekomstige maatschappelijke invloed van het stelsel van sociale zekerheid in diverse varianten. Hoe zullen armoede en ongelijkheid zich ontwikkelen, de arbeidsparticipatie en het financiële draagvlak van het stelsel? Vier toekomstscenario's zijn uitgewerkt voor de periode tot 2025. In het basisscenario, dat het huidige stelsel van sociale zekerheid als uitgangspunt neemt, stijgen de socialezekerheidslasten van 15,7% van het BBP in 2000 tot 22,5% in 2005. Met name de pensioenlasten lopen sterk op. In de andere scenario's (meer arbeidsparticipatie, minder WAO/WW, afschaffing VUT plus premieheffing bij AOW'ers) is de lastenontwikkeling wel wat gunstiger, maar in alle gevallen blijft er toch sprake van een aanzienlijke stijging. Daar staat tegenover dat ieder scenario slechts een beperkte stijging in de mate van inkomensongelijkheid en in het percentage huishoudens in armoede laat zien. Voor het beleid is het niet zonder betekenis dat een hogere arbeidsdeelname minder positief verschil oplevert dan soms wel

verondersteld wordt. Meer mensen aan het werk betekent ook meer mensen met pensioenrechten en dat stuwt de totale uitgaven op nationaal niveau aanzienlijk op. Cumulatie van maatregelen uit verschillende scenario's kan zowel leiden tot meer lastenreductie als tot een sterkere toename van ongelijkheid en armoede.

In het beleid ligt al enige tijd sterk het accent op de negatieve economische en sociale effecten van de verschillende regelingen in het stelsel van sociale zekerheid. De burgers lijken duidelijk meer oog te hebben voor de positieve functies van de collectieve sociale zekerheid in hun eigen leven. Wat zij aan nieuwe maatregelen op dit gebied verwachten, wensen zij in meerderheid niet, omdat die zowel afbreuk doen aan het collectieve karakter van de sociale zekerheid als aan de persoonlijke zekerheid van een redelijke mate van inkomensgarantie.

8 Onderwijs

Onderwijs is naar zijn aard gericht op de toekomst en in de onderwijssector hebben toekomstverkenningen al een lange geschiedenis. Ingrijpende koerswijzigingen in het onderwijsbeleid zijn echter eerder terug te voeren op crisisverschijnselen in het onderwijs of op ernstige maatschappelijke problemen dan op toekomstvisies. Recentelijk speelt de vergelijking met het buitenland en de versterking van de Nederlandse positie in de internationale concurrentie een rol. In dit Rapport ligt het accent op de wijze waarop maatschappelijke trends in het onderwijs doorwerken en op de richting waarin het onderwijs zich verder zal ontwikkelen.

De organisatie van het onderwijs is sterk afhankelijk van de demografische ontwikkeling. Naar verwachting zal het geboortecijfer in de komende jaren wat gaan dalen, en neemt het aandeel allochtone kinderen in de nieuwe onderwijsjaargangen toe. Een groot deel van hen zal ouders hebben met weinig of geen scholing. Dat geldt nu al voor 13% van de leerlingen in het basisonderwijs. Als gevolg van het stijgende opleidingsniveau van de totale bevolking neemt het percentage leerlingen uit achterstandsmilieus af, maar samen met de allochtone leerlingen gaat het toch om een kwart (400.000) van alle basisschoolleerlingen.

Kinderen presteren beter op school naarmate het opleidingsniveau van de ouders hoger is. Met de stijging van het opleidingsniveau van vrouwen neemt echter de kinderloosheid toe en als er wel kinderen zijn, de geneigdheid gebruik te maken van kinderopvang. Over de gevolgen daarvan voor de ontwikkeling van (zeer) jonge kinderen is nog weinig bekend. Duidelijk is wel dat de toename van het aantal eenoudergezinnen (o.a. door echtscheiding) de kans op voortijdige schooluitval verhoogt.

De onderwijsdeelname na de leerplichtfase is in de afgelopen decennia heel sterk gegroeid. Eerst heeft daar vooral het wetenschappelijk onderwijs van geprofiteerd, later ook het hoger beroepsonderwijs. Alles bij elkaar gaat het om ongeveer een half miljoen studenten. Bij de relatief jonge vrouwen (tot 45 jaar) is de emancipatie inmiddels zo ver voortgeschreden dat er geen sprake meer is van achterstand, wel van grote verschillen in de keuze van de studierichting vergeleken met de mannen. De

etnische minderheden hebben nog een grote achterstand op de autochtone bevolking, maar er is geen verschil meer tussen jongens en meisjes. De meisjes doen het in het onderwijs zelfs duidelijk beter.

De confessionele signatuur van de meerderheid van de Nederlandse scholen is de laatste jaren ter discussie gekomen in reactie op de opkomst van het islamitische onderwijs. Er zijn nu 41 islamitische basisscholen met in totaal ruim 8300 leerlingen, ofwel 4% van de allochtone leerlingen in Nederland en 0,5% van alle basisschoolleerlingen. Zo'n 20% van de Turken en de Marokkanen zou de eigen kinderen bij voorkeur naar een islamitische school sturen.

De economische ontwikkeling heeft op veel manieren invloed op het onderwijs. De hoogte van de werkloosheid en de verandering in de structuur van de werkgelegenheid (meer diensten) bepalen mede de omvang en de aard van de deelname, maar ook de inrichting van het onderwijs. Hoe hoger de werkloosheid, hoe langer de voltijdse onderwijsdeelname. Hoe lager de werkloosheid, hoe geringer de aantrekkingskracht, ook van het leraarsberoep. Uiteraard heeft de stand van de economie ook invloed op de middelen die van rijkswege voor het onderwijs kunnen worden ingezet. In 1979 werd er nog 7,8% van het BBP aan uitgegeven, in 2000 was dat 5,1%. Met name voor het wetenschappelijk onderwijs en het hoger beroepsonderwijs bleven de uitgaven relatief achter. Uit internationale vergelijkingen blijkt dat Nederland binnen de voorheen vijftien lidstaten van de EU en de Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling (OESO) tot de landen met de relatief laagste onderwijsuitgaven behoort. In het kader van de Lissabon-strategie en het streven deel uit te maken van de top van de kenniseconomieën wordt dit als een ongunstige uitgangspositie voor de toekomst gezien. Vooral de geringe belangstelling voor opleidingen met een bètakarakter en voor technische beroepen baart zorgen.

In het beleid verschuift het accent van gelijkheid naar vrijheid en eigen verantwoordelijkheid, vooral in de laatste fasen van de onderwijsloopbaan. Toch is het onderwijs nog altijd overwegend aanbodgericht. De toenemende autonomie van de instellingen wordt begrensd door toenemend toezicht. Doordat er steeds meer bevoegdheden worden overgedragen aan de schoolbesturen en het onderwijs steeds meer gericht raakt op prestaties en meetbare resultaten, kunnen onbedoeld de brede maatschappelijke belangen (zoals de integratie van etnische minderheden) en de algemeen vormende aspecten van het onderwijs in het gedrang komen.

Het onderwijs individualiseert (onderwijs op maat), informaliseert en intensiveert (leuk en afwisselend). Inmiddels wordt duidelijk dat deze tendenties toch weer problemen oproepen, zeker omdat de samenleving als geheel steeds meritocratischer wordt, afhankelijk dus van capaciteiten, motivatie en inzet. Selectie en toetsing krijgen mede daardoor in alle fasen van het onderwijs steeds meer gewicht. Dat houdt in sommige gevallen een duidelijke breuk in met het verleden. In Nederland is de gemiddelde leerling nog altijd de norm en gaat de meeste waardering uit naar zorgzame leerkrachten. Voor competitie en prestatie is er in Nederland minder waardering dan in veel andere landen.

Het onderwijs in 2020: acht vragen.

Komt er een einde aan de onderwijsexpansie?

Dat is niet de bedoeling, maar de grenzen komen wel in zicht. De deelname aan voltijdonderwijs na de leerplicht is in de jaren tussen 1980 en nu sterk gestegen: bij de 18-jarigen van 46% naar 64% en bij de 20-jarigen van 23% naar 47%. Vrijwel iedereen met een diploma voortgezet onderwijs studeert door. Winst is er wel nog te behalen bij de omvangrijke groep leerlingen die het onderwijs zonder diploma of startkwalificatie verlaat. Winst is zeker ook te verwachten bij de allochtone leerlingen, die steeds meer aan het havo/vwo deelnemen (in leerjaar 3 van havo/vwo nu 45% van de autochtone, 22% van de Turkse en 19% van de Marokkaanse jongeren). Het aantal deelnemers aan de hogere onderwijsvormen zal vooral bepaald worden door de demografische ontwikkeling. Naar verwachting is de omvang van de bevolking van 17-23 jaar in 2020 ongeveer 15% groter dan nu het geval is.

Waarschijnlijk zal verdere deelnamegroei zich de komende vijftien jaar vooral voltrekken in de betrekkelijk lage niveaus van het middelbaar beroepsonderwijs. Terugdringen van het voortijdig schoolverlaten zal daar een doorslaggevende rol in spelen, met name bij de snel groeiende groep van zogeheten zorgleerlingen (nu al ruim 100.000). Het niveau van de startkwalificatie (mbo-2 of havo/vwo) zal voor hen echter lang niet altijd bereikbaar zijn.

Zal er in 2020 sprake zijn van een leven lang leren?

Van het idee het zwaartepunt te verleggen van initieel onderwijs naar levenslang leren is in de afgelopen decennia weinig terechtgekomen. Zowel het initieel onderwijs, als de postinitieële opleidingen konden op een groeiende deelname rekenen. Meer dan 20% van de bevolking van 25 jaar en ouder (zelfs meer dan een derde van de bevolking van 25-44 jaar) neemt inmiddels deel aan kwalificerende vormen van volwasseneneducatie. Vrouwen doen dat overigens minder dan mannen. De groei lijkt er inmiddels ook wat uit.

Algemeen wordt het wenselijk gevonden dat ouderen aan postinitieel onderwijs deelnemen. Die wenselijkheid lijkt geleidelijk aan werkelijkheid te worden. Ouderen zijn de afgelopen jaren meer gaan deelnemen. Als gevolg van het stijgende opleidingsniveau van oudere werknemers en de voorgenomen verhoging van de prepensioeringsleeftijd zal hun deelname vermoedelijk verder toenemen.

Wat en hoe leren jongeren in 2020?

Bij het zogenoemde nieuwe leren wordt er veel minder van de leerstof en veel meer van de belangstelling en behoeften van leerlingen en studenten uitgegaan. Het nieuwe leren is contextueel en thematisch, en bovendien sterk toepassingsgericht. Het leerproces zelf is belangrijker dan het eindproduct, de beheersing van een bepaalde hoeveelheid leerstof. Uiteraard speelt een goed gebruik van de mogelijkheden van ICT een vitale rol in het nieuwe leren. De weerslag van deze nieuwe opvattingen is onder andere te vinden in het studiehuis en de recentelijk herziene kerndoelen voor het basisonderwijs en de basisvorming.

Bijna vier op de vijf Nederlanders verwachten dat leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs in de toekomst veel minder klassikaal onderwijs krijgen dan nu het geval is, en meer individueel en zelfstandig met behulp van computers zullen leren. Slechts 29% vindt dat een goede ontwikkeling. Weliswaar is 51% van de ouders van mening dat hun eigen kinderen beter onderwijs krijgen dan ze zelf hebben gehad, maar van de ouders met een hbo/wo-achtergrond deelt slechts 29% deze mening. Waarschijnlijk zullen zij weer vragen om traditioneel kennisgericht onderwijs met aandacht voor theorie en intellectuele vorming. De groeiende belangstelling voor het gymnasium en voor aparte tweetalige vwo-afdelingen wordt vermoedelijk verder gestimuleerd door de trend naar niveaudifferentiatie en selectie in het hoger onderwijs. Niet minder dan 68% van de Nederlandse bevolking vindt een strengere toegangsselectie voor het hoger onderwijs in de toekomst niet alleen waarschijnlijk, maar ook wenselijk. Jongeren staan hier gereserveerder tegenover dan ouderen.

Wordt Nederland slimmer of dommer?

Het formele opleidingsniveau van de bevolking blijft de komende vijftien jaar zeker nog stijgen. Aan het einde van de jaren negentig had 23% van de bevolking van 25-74 jaar een hbo/wo-opleiding, in de leeftijdsgroep van 25-34 jaar is dat al ruim 30%. Het formele opleidingsniveau zegt echter lang niet alles. Zo laat het International Adult Literary Survey van de OESO bijvoorbeeld zien dat de laagopgeleiden in Nederland op het punt van de functionele geletterdheid gemiddeld hoog scoren, maar dat het niveau van onze academici vergeleken met andere landen relatief laag ligt. Die uitkomst weerspiegelt de egalitaire beleidsideologie van het Nederlandse onderwijs: veel extra zorg voor achterblijvers maar weinig extra aandacht voor talent.

Het beleid worstelt met de combinatie van drie moeilijk te verenigen doelstellingen: het bevorderen van de toegankelijkheid, het verhogen van het rendement en het behoud van het niveau. De oplossing wordt gezocht in meer variëteit in niveaus van opleiding. De Europese afspraken stellen daar overigens wel grenzen aan. Voorlopig ziet het er naar uit dat het onderwijs zich beweegt in de richting van het afleveren van afgestudeerden die minder weten dan vroegere generaties, maar wel al meer kunnen als ze de praktijk ingaan.

Zet het proces van functieverbreiding van scholen door?

In het midden van de jaren negentig ontwikkelde zich het concept van de zogenoemde brede school ter verbetering van de onderwijskansen van kinderen uit achterstandsgroepen. Inmiddels is het concept verruimd tot functies als naschoolse opvang, zorg en hulpverlening, opvoedingsondersteuning en maatschappelijk werk, en sportieve en culturele activiteiten. Zo'n 500 van de ruim 7000 basisscholen noemen zich nu brede school. De helft van de gemeenten werkt nog aan de ontwikkeling ervan. Een kleine meerderheid van de bevolking acht het waarschijnlijk dat scholen zich meer als brede school gaan manifesteren en twee derde van de bevolking vindt dat ook wenselijk. De huidige bezuinigingen zetten echter een rem op de ontwikkeling, zeker nu cruciale bevoegdheden van de gemeente naar de schoolbesturen worden overgeheveld. Zoals het er op dit moment naar uitziet, zal de bredeschoolontwikkeling opgaan in de algemene trend naar een toenemende profilering van scholen.

Hoe belangrijk is de school nog in 2020 en hoe zal het leraarsberoep zich ontwikkelen?
De school zal ook in 2020 nog de kardinale instantie voor het geven van onderwijs zijn. Wel zal het schoolse leren steeds meer gekoppeld worden aan buitenschoolse leermogelijkheden, zoals dat in het beroepsonderwijs al enige tijd gebruikelijk is (duale leertrajecten).

Het lerarentekort is de laatste jaren weliswaar afgenomen, maar blijft toch een probleem. In het voortgezet onderwijs is ruim 40% van de docenten al ouder dan 50 jaar en in de jongere generaties zijn er te weinig opvolgers. In het basisonderwijs is de problematiek wat minder nijpend, maar daar zijn er weer zorgen over de ‘feminisering’ van het beroep (77% vrouwen tegen 37% in het voortgezet onderwijs). Binnen de leraarsfunctie vindt er steeds meer specialisatie en splitsing van taken plaats. Daarnaast nemen nieuwe onderwijsondersteunende functies in aantal en betekenis toe, terwijl in het kader van de autonomievergroting ook het (boven)schoolse management snel groeit. Het leraarschap zelf ontwikkelt zich in de komende jaren van een gesloten professie tot een gewoon werknemerschap in een schoolorganisatie met veel verschillende functies.

Hoe ziet het onderwijsbestel er anno 2020 uit?
De komst van de islamitische scholen en de discussie over de segregatie tussen ‘witte’ (vaak bijzondere) en ‘zwarte’ (vaak openbare) scholen hebben vragen opgeroepen over de toekomst van artikel 23 van de Grondwet, dat de vrijheid van onderwijs regelt. Over deze kwestie lopen de opvattingen van de bevolking sterk uiteen. Ongeveer de helft vindt het wenselijk dat er in 2020 geen confessionele scholen meer zijn, maar alleen algemene scholen die voor iedereen toegankelijk zijn; 38% vindt dat echter onwenselijk. Slechts een op de drie ondervraagden verwacht overigens dat het zover zal komen. Ook zij zullen wel aan de in Nederland zo vanzelfsprekende vrijheid van schoolkeuze willen vasthouden.

Het voortgezet onderwijs heeft het moeilijk met de aansluiting op enerzijds de basisschool en anderzijds het hoger onderwijs. Het beslissende moment in de schoolloopbaan is de afgelopen jaren eerder vervroegd dan uitgesteld, zoals de bedoeling was. Het is moeilijker geworden om na het eerste schooljaar naar een hoger schooltype over te stappen. De doorstroom van mavo naar havo of van havo naar vwo is vrijwel opgedroogd. Voor laatbloeiers, waaronder vermoedelijk veel allochtone leerlingen, is dat een ongewenste ontwikkeling.

Ook in de aansluiting naar het hoger onderwijs doen zich problemen voor, met name als gevolg van de onduidelijke positie van het sterk gegroeide hbo. Is het hbo nu de kop van de beroepskolom of de beroepsgerichte variant van het hoger onderwijs?

Voor alle schooltypen geldt dat de schaalvergroting organisatorisch en beleidsmatig het beeld is gaan bepalen. Dat proces zet nog verder door, al komt er wel meer aandacht voor de behoefte aan kleinschaligheid in de organisatie zelf.

Hoe zullen de bestuurlijke en financiële arrangementen er in 2020 uitzien?
De bevolking verwacht in overgrote meerderheid (82%-85%) dat ouders veel meer zelf moeten gaan betalen voor het onderwijs van hun kinderen en dat ook van studenten in het hoger onderwijs een grotere bijdrage zal worden gevraagd. Weinigen

vinden dat wenselijk. Van de overheid zijn in de komende jaren geen grote nieuwe investeringen in het onderwijs te verwachten. Waarschijnlijk neemt ook de greep van de overheid op het voorzieningenaanbod af, omdat zij steeds meer taken en bevoegdheden overdraagt aan de besturen van scholen en instellingen. In het middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs is er in veel regio's inmiddels sprake van monopolieposities. Vanuit de particuliere of commerciële sfeer valt er weinig concurrentie te verwachten. Het noodzakelijke tegenwicht zal op andere wijze moeten worden georganiseerd.

Opvallend is dat alle decentralisering, deregulering en autonomietoekenning niet tot een vermindering van de bureaucratie heeft geleid, integendeel zelfs. De eisen van verantwoording en controle brengen extra administratieve lasten met zich mee. Bij vwo, hbo en wo is het budget voor de primaire onderwijstaak tussen 1980 en 2000 met 30%-40% gedaald.

Het Nederlandse onderwijsbestel kent corporatistische, sociaal-democratische en liberale trekken. In de komende jaren zullen waarschijnlijk zowel de corporatistische als de liberale trekken versterkt worden. Meer bevoegdheid voor de schoolbesturen en meer financiële verantwoordelijkheid bij ouders en deelnemers.

Opvattingen over goed onderwijs zijn sterk aan verandering onderhevig, maar ook het beleid verandert nogal vaak en snel, zowel als het gaat om onderwijsinnovatie als om de aansturing en de financiering van het onderwijs. Er is duidelijk behoefte aan meer continuïteit. Het beleid zal bovendien rekening moeten houden met een aantal nieuwe ontwikkelingen: bij de autochtone jeugd zijn er enerzijds tekenen van verzaaging in de onderwijsdeelname waar te nemen, terwijl er anderzijds sprake lijkt van een zekere talentuitputting. Bij de allochtone jongeren moet de deelname-expansie nog beginnen.

Internationaal valt Nederland op door de lage uitgaven voor het onderwijs en de stagnatie in de groei van de deelname aan het hoger onderwijs. Het gemiddelde van de onderwijsuitgaven in de OESO-landen ligt op 6% van het BBP, voor Nederland zou dat een enorme uitbreiding van het onderwijsbudget betekenen. Op voorhand is echter niet duidelijk welk type besteding het meest aan de kwaliteit van het onderwijs bijdraagt. Hoe belangrijk ook, extra investeringen zijn toch in de eerste plaats voorwaardenscheppend. Een al te sterke nadruk op kwantiteit – grotere deelname, hoger rendement, vermindering lerarentekort – zou op den duur ten koste kunnen gaan van de kwaliteit – het niveau van de afgestudeerden en de onderwijsgegenden.

9 Gezondheid en zorg

De toekomst van de (gezondheids)zorg is al vaak het onderwerp van verkenningen geweest, meestal met het jaar 2000 als eindpunt. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voorzag in 1977 in de organisatie en de maatschappelijke aspecten van de zorg al veel van wat in 2000 werkelijkheid zou zijn. Opvallend is dat toen het hele idee van marktwerking in de beschouwingen geen rol speelde: alles stond

nog in het teken van planning. De verwachtingen voor het aanbod aan zorg in 2000 – aantallen huisartsen, specialisten, zieken- en verpleeghuisbedden – zijn wel ongeveer uitgekomen, evenals de verschuiving in de richting van ambulante vormen van hulp. Over preventie en een gezonde leefstijl is in het WRR-advies nog weinig of niets te vinden.

In de twintigste eeuw is de gemiddelde levensverwachting met ruim de helft gestegen tot 76 jaar voor mannen en 81 jaar voor vrouwen. De stijging is nog niet ten einde, maar het terugdringen van de sterfte door infectieziekten en acute aandoeningen heeft er wel toe geleid dat er nu meer mensen zijn, voor een groot deel al ouder, die lijden aan chronische aandoeningen. Ook die ontwikkeling zet door. Tussen 2000 en 2020 wordt een aanzienlijke stijging verwacht in het aantal gevallen van astma, suikerziekte, hart- en vaataandoeningen. Daarnaast blijven dementie en psychische problematiek een aanzienlijk beslag op de zorg leggen, evenals de aandoeningen van het bewegingsapparaat, de omvangrijkste en meest algemene ziektecategorie onder ouderen. Het aantal mensen dat verpleging en verzorging (*care*) vraagt, neemt toe van 1,2 miljoen nu tot 1,6 miljoen in 2020. In het kader van de (huidige) AWBZ zal minder dan de helft inderdaad professionele zorg ontvangen. De overigen moeten gebruikmaken van mantelzorg of van door henzelf ingehuurd verzorgers.

De vraag naar zorg neemt mede toe door de vergrijzing van de bevolking, al doet de stijging van het aantal ouderen tot 2020 zich nog vooral voor in de leeftijdsgroep tot 75 jaar (babyboomeffect). De zorgbehoefte van die groep zal pas na 2020 aanzienlijk toenemen. In hoeverre niet-westerse allochtonen een stuwend effect op de vraag naar formele zorg zullen hebben, is op dit moment nog niet met zekerheid te zeggen. In de sturing van de vraag naar zorg is op individueel niveau de invloed van de patiënt groter geworden en die zal in de komende decennia verder stijgen.

De toenemende mondigheid van de patiënt komt op een andere manier tot uitdrukking in het verlangen van het individu naar zelfbeschikking, mede met behulp van medische expertise, over zijn eigen gezondheid en lichaam. Inmiddels verwacht 71% van de bevolking dat in 2020 cosmetische chirurgie algemeen toegepast wordt om er aantrekkelijker uit te zien. Op een heel ander niveau van besluitvorming over levensvragen verwacht eveneens 71% dat in 2020 'euthanasie algemeen geaccepteerd' is en bijna evenveel mensen (72%) vinden dat ook (zeer) wenselijk. Dat laatste geldt niet voor de mogelijkheid van ouders het geslacht van hun toekomstige kind zelf te kiezen. De helft van de Nederlanders denkt dat dit in 2020 kan, maar ruim 90% geeft aan dit (zeer) onwenselijk te vinden. Over een genenpaspoort zijn de meningen zeer verdeeld, al vindt een kleine meerderheid van de bevolking de mogelijkheid om zo iets aan te schaffen, wel wenselijk. In het idee van een 'gelukspil' gelooft bijna niemand (8%).

Het gebruik van genotsmiddelen is een van de oudste manieren om het lichaam te 'vermaken'. Het aantal patiënten van de verslavingszorg stijgt nog steeds, zowel als gevolg van alcoholisme als van drugsgebruik. Een op de twintig scholieren heeft wel eens geëxperimenteerd met harddrugs.

Van alle artsen die in 2000 werkzaam waren, zal in 2020 bijna 80% het beroep niet meer uitoefenen. Het totale aantal werkzame artsen ligt dan naar schatting bijna de helft hoger dan nu (van 26.000 naar 38.000) en het aandeel van de vrouwen is dan opgelopen tot 50% (nu 26%). Rekening houdend met het feit dat in de toekomst meer artsen in deeltijd werkzaam zijn, stijgt het aantal voltijdse arbeidsplaatsen met 39% tot 32.300. Alle berekeningen voor de toekomst komen uit op een aanzienlijk tekort aan huisartsen (23%). Voor de medisch specialisten is het beeld wisselend. Veranderingen in de organisatie van de opleiding en de toelating van nieuwe beroepen in de gezondheidszorg kunnen het beeld op veel punten nog aanzienlijk wijzigen. Met name voor de eerstelijnszorg zou dat veel betekenen vanwege de verlichting en ondersteuning van de taken van de huisarts.

Ook in de verpleging en verzorging wordt voor de periode tot 2020 gevreesd voor een tekort. Vooral in de verzorging zal dat merkbaar zijn, mede door de groeiende vraag naar particuliere hulp. In de *care*sector (ouderenzorg) is tussen nu en 2020 een verschuiving te verwachten naar meer extramurale zorg. Dat zou een toename van het aantal zorgwoningen, geschikt voor 75-plussers, inhouden met ongeveer 150.000 tot 500.000, terwijl het aantal intensieve zorgplaatsen in verzorgings- en verpleeghuizen ongeveer gelijk zou blijven (circa 90.000). Bij ongewijzigd beleid zou het aantal plaatsen in verzorgings- en verpleeghuizen juist behoorlijk moeten stijgen.

In de *cure*sector (ziekenhuizen) wordt weliswaar een aanzienlijke groei van het aantal patiënten verwacht, maar door een efficiënter gebruik van de bestaande voorzieningen, meer poliklinische en dagbehandelingen, en een verdere daling van de gemiddelde ligduur hoeft het aantal bedden toch niet boven de huidige 50.000 uit te komen.

De vraag naar zorg overtreft in de komende decennia het aanbod, zo is de verwachting. In de ramingen is echter geen rekening gehouden met innovaties. In de verschillende fasen van het *disablement process*, dat begint bij de gezonde mens en eindigt bij de chronische aandoening, zijn op veel gebieden innovaties aan te treffen of te verwachten, die relevant zijn voor een verbeterde afstemming tussen vraag en aanbod. Het ligt voor de hand te verwachten dat een gezond(er) leefstijl een beduidende bijdrage levert aan een vermindering van de vraag. Dat blijkt op latere leeftijd echter maar een betrekkelijk gering effect op te leveren, al zou een daling van het aantal mensen met overgewicht wel tot 13% minder gevallen van diabetes onder 65-plussers kunnen leiden. Roken is de ernstigste directe bedreiger van de volksgezondheid. 32% van de rokende mannen sterft voor het zeventigste levensjaar tegen 18% van de niet-rokende mannen. Inmiddels is het aantal rokende mannen sterk verminderd, maar vrouwen zijn juist meer gaan roken. Van de huidige rokers van 55 jaar en ouder denkt 71% over vijf jaar nog steeds te roken en van de rokers tussen de 16 en 35 jaar denkt de helft dat ze dat dan nog zullen doen.

Informatie en diagnostische hulp kunnen patiënten tegenwoordig gemakkelijk op het internet vinden, evenals de gelegenheid langs die weg medicijnen te bestellen. Zeker twee derde van de Nederlandse bevolking zoekt gezondheidsinformatie op het internet en in 2001 bestelde 10% er medicijnen. Bijna twee derde denkt dat dit in

2020 gewoon zal zijn, maar eveneens twee derde vindt dat toch niet wenselijk. De algemene opvatting is dat het internet additionele bronnen van informatie biedt en de huisarts, laat staan de specialist, niet kan vervangen.

De diagnostische technologie ontwikkelt zich sneller dan het areaal aan therapeutische mogelijkheden. Dankzij de combinatie van micro-elektronica en informatica zullen ziekten en afwijkingen sneller, beter en vroeger opgespoord kunnen worden. Het zogenoemde genenpaspoort is daar de maatschappelijk meest aansprekende uitdrukking van. In medische kring wordt over de aanvaardbaarheid en zinvolheid daarvan overigens aanzienlijk kritischer gedacht dan in de bevolking.

Grote doorbraken in de behandeling van dementie, kanker, reuma en astma worden in de periode tot 2020 niet verwacht. De bevolking heeft daar een heel andere kijk op: volgens 40%-50% zijn dan de oorzaken bekend en kan genezing 'meestal volledig' zijn. Ouderen zijn in dit opzicht over aids en dementie optimistischer dan jongeren, die weer een meer optimistische visie op kanker hebben. Doorbraken in de thuiszorg zijn er technisch gezien al geweest, maar de aanvaarding van de ICT-toepassingen in de praktijk is nog beperkt, mede door problemen met de logistiek en de organisatie. Relatief simpele mechanische hulpmiddelen zoals de rollator betekenen voor de meeste mensen met beperkingen meer dan spectaculaire vormen van domotica. Revalidatie en chronische zorg zijn en blijven voor een fors deel handenarbeid en huishoudelijke hulp.

In 2020 zal er zeker per patiënt een uniek zorgnummer en één elektronisch patiëntendossier zijn. Op informatiseringsgebied loopt de gezondheidszorg nu nog erg achter, waardoor de last van administratieve verplichtingen ook financieel zwaar op de sector drukt. Op dat gebied is er veel te winnen, evenals in de doelmatigheid van de bedrijfsvoering. Het probleem is dat meer efficiëntie in vooral de caresector tot verlies aan zorgkwaliteit – minder in plaats van meer handen aan het bed – kan leiden. Wel wordt steeds duidelijker dat meer zelfmanagement van de (chronische) patiënt zowel tot meer welzijn als tot besparing van kosten leidt. Een beter gebruik van de voorzieningen buiten de naar haar aard dure gezondheidszorg kan eveneens tot kostenbeheersing en verbetering van de kwaliteit van leven leiden. Het opwerpen van een drempel voor het gebruik van zorg door middel van eigen bijdragen beperkt de vraag en verplaatst deze ten dele naar de particuliere sector. Vooral in de sfeer van verpleging en verzorging mag verwacht worden dat in de toekomst meer mensen ervoor kiezen een hoge eigen bijdrage te vermijden door zelf de nodige hulp in te huren.

Op het niveau van het stelsel zelf is met het oog op de betaalbaarheid veel gekeken naar mogelijkheden om het (verplicht) verzekerde pakket te verkleinen. Dat is al gebeurd voor de tandheelkundige zorg en de fysiotherapie en naar verwachting wordt in de komende jaren een deel van de AWBZ ondergebracht in een niet als verzekering gedefinieerde Wet maatschappelijke ondersteuning. Het kabinet Balkenende-II heeft ook een stelselherziening op het oog, die de kostenstijging duurzaam moet beperken, meer doelmatigheid in de zorg brengt en vooral ook burgers meer verantwoordelijk maakt voor hun eigen gezondheidszorg en die van hun naasten. Op

dit moment zijn alleen de contouren van het nieuwe stelsel zichtbaar en is het nog moeilijk te zeggen hoe de toekomst van de financiering van de gezondheidszorg eruit gaat zien.

Als de vraag sneller blijft groeien dan het aanbod, zal de (verzekerde) zorg schaarser worden in de toekomst. Als de kosten collectief beperkt worden, zal de patiënt privé meer lasten moeten dragen. Als de doelmatigheid niet toeneemt, is de kans allerminst denkbeeldig dat een toenemende vraag de kwaliteit van de zorg doet dalen. Meer mensen zullen een beroep op hulp in de eigen omgeving moeten doen en meer mensen zullen in een kwetsbare situatie terechtkomen. De bevolking verwacht dat ook: 80% denkt dat in 2020 meer mensen vereenzaamd en vervuild worden aangetroffen en 90% verwacht dat er dan meer zieke mensen afhankelijk zijn van hun familie. Vrijwel iedereen vindt dat (zeer) onwenselijk. Dat geldt ook voor de verwachting (80%) dat mensen met relatief hoge inkomens in 2020 gemiddeld betere zorg krijgen. Zeker voor langdurig zieken en kwetsbare mensen met beperkingen (bejaarden, verstandelijk gehandicapten, psychiatrische patiënten) voorzien de meeste mensen in de toekomst minder zorg en ook minder goede zorg, terwijl men nu in meerderheid al niet erg positief oordeelt over de geboden zorg.

De zorggebruikers van 2020 bevinden zich op een markt van vraag en aanbod, samen en in concurrentie met andere zorggebruikers en met meer vrijheid om eigen keuzen te maken, maar ook met een grotere financiële en praktische verantwoordelijkheid. De Nederlandse bevolking is in het algemeen bezorgd over de toekomst van de zorg: men vreest verschraling en tweedeling en dat wil men niet. De toekomst lijkt bezien vanuit 2004 opvallend veel op het verleden: oplopende spanning tussen vraag en aanbod, politieke nervositeit over kostenstijgingen en onvermogen van de sector om zelf op doeltreffende wijze besparende maatregelen uit te voeren.

10 Veiligheid, politie en justitie

Het bieden van veiligheid is het eerste en het meest essentiële dat de burger van de overheid verwacht. Criminaliteit is in de ogen van de bevolking uitgegroeid tot een van de grootste maatschappelijke problemen. In de afgelopen veertig jaar vertienvoudigde het aantal bij de politie bekend geworden misdrijven tot 1,4 miljoen. Het totale aantal delicten waarvan burgers het slachtoffer worden, kwam in 2002 voor het eerst ruim boven de 5 miljoen per jaar uit, om in 2003 weer te dalen tot 4,8 miljoen. De grootste groep bestaat uit vernielingen (1,8 miljoen), gevolgd door diefstal (1,7 miljoen) en geweld (1,1 miljoen). In de periode 1997-2003 nam het aantal slachtoffers van diefstal van jaar tot jaar wat af en van vernielingen wat toe, maar de grootste stijging deed zich voor bij de geweldsdelicten (27%).

Vergeleken met het midden van de jaren negentig is het aantal inbraken sterk teruggelopen en zijn burgers ook veel minder van mening dat bij hen in de buurt vaak wordt ingebroken: in 1995 was ruim 36% die mening toegedaan en in 2004 13%. De Politiemonitor 2004 laat zien dat 'zich vaak onveilig voelen' eveneens wat minder voorkomt: 7% in 1995 en 4,5% in 2004. Daar staat tegenover dat geweld

en dreigen met geweld zijn toegenomen. Het aantal door de politie geregistreerde mishandelingen nam tussen 1995 en 2002 toe van 28.000 tot 52.500. Naar schatting worden jaarlijks 38.000 letsels als gevolg van geweld behandeld op de spoedeisende-hulpafdelingen van ziekenhuizen, 2600 patiënten worden om die reden opgenomen en ongeveer 200 overlijden aan de gevolgen van geweld.

Een groot deel van de delicten en misdrijven komt niet ter kennis van de politie en is alleen uit bevolkingsenquêtes bekend. Van de bij de politie bekende misdrijven wordt het overgrote deel niet opgehelderd, al is dat percentage de laatste jaren wel wat gestegen. In 2002 lag het op 18%. Internationaal gezien is dat geen hoog cijfer, maar de ontwikkelingen rond de criminaliteit zijn in Nederland toch niet uitzonderlijk. In de meeste andere Europese landen neemt eveneens de vermogenscriminaliteit wat af en de geweldscriminaliteit toe. De beleving van onveiligheid op straat is in Nederland lager dan in de meeste andere landen van de EU, de perceptie van het risico van inbraak of de kans op bedreiging en mishandeling ligt steeds net onder het gemiddelde voor de EU. Wel denkt de Nederlandse bevolking relatief vaak dat de georganiseerde misdaad gefiltreerd is in de burgersamenleving, de economie en de overheid. Uit wat er feitelijk over bekend is, blijkt dat de georganiseerde misdaad in Nederland (drugs, mensenhandel, illegale invoer) vooral een transitkarakter heeft.

De individualisering in en van de huishoudens, de gestegen participatie en het hoge welvaartsniveau maken dat een groot deel van de van alles goed voorziene huizen overdag zonder bewoners en toezicht is. Dat heeft in de afgelopen decennia eerst tot een stijging van de vermogenscriminaliteit geleid en leidt nu van de weeromstuit tot een toename van de beveiliging via detectoren, camera's en bewakingsdiensten in de privé-sfeer en in de (semi-)openbare ruimte. De toegenomen dreiging van terroristische aanslagen heeft deze ontwikkeling nog versterkt. Tegelijkertijd leidt deze ook tot een versterking van de internationale samenwerking tegen criminaliteit (Europol, Eurojust).

Criminaliteit is voor een groot deel een zaak van jonge mannen en in Nederland steeds meer van jonge mannen van allochtone herkomst. Inmiddels heeft meer dan een derde van alle verdachten niet de Nederlandse nationaliteit of is niet in Nederland geboren. De allochtone factor is in feite nog veel groter, omdat de tweede generatie al in de Nederlandse verdachtencijfers wordt meegeteld. Zelfs zonder daar rekening mee te houden, is het aandeel van de Antillianen onder de verdachten naar verhouding acht keer zo groot als dat van de 'Nederlanders', van verdachten uit de landen van het voormalige Oostblok is het zes keer zo hoog, uit Afrika bezuiden de Sahara ruim vijf keer, uit Marokko en Suriname ruim vier keer en uit Turkije bijna drie keer.

De ontwikkeling van de informatica geeft aanleiding tot geheel nieuwe vormen van criminaliteit, maar maakt tevens de bestrijding van criminaliteit in het algemeen beter mogelijk door nieuwe surveillance- en detectietechnieken, beveiligings- en herkenningmogelijkheden en de koppeling van gegevensbestanden. De acceptatie van al deze technieken, die in veel opzichten een aantasting van de privacy van burgers kunnen betekenen, is maatschappelijk nauwelijks een probleem. Ruim 85% van de

bevolking vindt meer cameratoezicht wenselijk tot zeer wenselijk en dat oordeel geeft zelfs bijna 100% als het gaat om de toepassing van DNA-technieken ter identificatie van daders.

Grote bezorgdheid bestaat er vooral over de toename van geweldsdelicten. Opnieuw bijna 100% van de bevolking wil deze delicten in de toekomst strenger bestraft zien, 74% vindt dat zelfs zeer wenselijk, al verwacht maar 61% dat dit in 2020 ook werkelijk het geval is. Het gebruik van geweld hangt in veel gevallen samen met het gebruik van alcohol of met het plegen van delicten in de sfeer van drugsgebruik en -handel. Decriminalisering van het drugsgebruik, zelfs van het softdrugsgebruik, is internationaal niet aan de orde. Van de Nederlanders verwacht maar 27% dat in 2020 de drugs uit het strafrecht gehaald zijn.

Voor de toekomst voorziet bijna niemand dat de verschillende vormen van criminaliteit minder vaak zullen optreden. Twee derde tot driekwart van de bevolking vermoedt dat in 2020 de problemen groter tot veel groter zullen zijn. Weliswaar verwacht men ook meer preventie en een actievere aanpak van de problemen, maar het optimisme over de effectiviteit ervan is beperkt. Bovendien verwacht men dat burgers meer zelf verantwoordelijk zullen zijn voor de veiligheid in hun woonomgeving (83%), hoewel bijna 40% te kennen geeft dat niet wenselijk te vinden. Wel wenselijk vindt men een versterking van de rol van particuliere beveiliging.

Er is brede steun voor intensivering van het beleid gericht op de aanpak van criminaliteit en onveiligheid in de toekomst. Een groep heeft haar hoop vooral heeft gevestigd op meer 'formeel toezicht en technologie' en een groep verwacht veel van 'eigen verantwoordelijkheid en sociale preventie'. In de laatste groep zijn vrouwen oververtegenwoordigd. Hoe negatiever de toekomstverwachting over de ontwikkeling van de criminaliteit, hoe groter de wens tot een intensivering van de aanpak.

De criminaliteit blijft in de toekomst sterk lijken op de criminaliteit van nu. Zij zal instrumenteel (financieel gewin) of expressief (geweld, agressie) van karakter zijn. De daders zullen vooral jonge mannen zijn en daarnaast carrièrecriminelen en 'overtuigings'misdadigers (terroristen). Nieuwe kansen worden criminaliteit geboden door de opening van Europese grenzen, het vrije verkeer van mensen en goede computerfaciliteiten. De infrastructuur van de moderne samenleving staat ook de crimineel ten dienste. Zijn voorkeur zal uitgaan naar producten van het CRAVED-type (*concealable, removable, available, valuable, enjoyable, disposable*). De laptop en de mobiele telefoon zijn daar voorbeelden van.

Het antwoord van de samenleving en het bedrijfsleven zal liggen in de betere bescherming, de betere identificatie en de betere opspoorbaarheid van hun eigendommen. Als reactie daarop kan de criminaliteit harder en gewelddadiger worden. Dat kan ook het gevolg zijn van het toenemen van de sociale afstand tussen allochtonen en autochtonen en de verdere ontwikkeling van de jeugdcultuur naar meer gebruik van alcohol en drugs.

Angst voor en afkeer van geweld gaat in de moderne samenleving gepaard met een fascinatie voor geweld (vermaaksindustrie) en een neiging de werkelijke aan-

wezigheid ervan te overschatten. Het geweld in de wereld wordt dagelijks getoond en lijkt daardoor ook deel te zijn van levens en samenlevingen waarin geweld juist een uitzondering is. Het gevoel van onveiligheid en bedreiging staat betrekkelijk los van de werkelijke aanwezigheid van gevaar en het optreden daartegen. Niettemin is het duidelijk dat de overheid het criminaliteits- en veiligheidsbeleid inmiddels sterk geïntensiveerd heeft. Daarbij is de aandacht verschoven van het delict naar de dader. Aan het einde van dit decennium moeten criminaliteit en overlast in de publieke ruimte met 20% tot 25% gedaald zijn, de politie heeft zich verbonden aan prestatiecontracten en het strafrechtelijk systeem wordt verder versterkt.

Repressie kan niet alles, preventie zal aan belang winnen. Het is niet reëel te verwachten dat burgers onderling meer dan nu het geval is, hun conflicten kunnen regelen en elkaar op onbetamelijk gedrag willen en durven aanspreken. Voor het overheidsbeleid is het besef essentieel dat burgers enerzijds niet veel vertrouwen hebben in de huidige instituties van politie en justitie en anderzijds verwachten dat criminaliteit en onveiligheid in de toekomst sterk toenemen.

11 Wonen

Ruim 35 jaar geleden werd een poging gedaan de 'toekomstwaarde' van een woning te omschrijven. Meer techniek, grotere welvaart en andere sociaal-culturele veranderingen zouden leiden tot ruimere woningen voor kleinere gezinnen met meer comfort en een grotere vrijheid voor de individuele gezinsleden. Overdag zouden meer huizen leeg staan (werkende vrouwen) en mede daardoor zou de behoefte ontstaan aan meer en koele bergruimte voor de zelfgehaalde boodschappen. De auto had zijn eigen plaats bij de woning en de behoefte aan een hobbyruimte en een eigen buitenruimte zou toenemen, evenals de vrijheid om de woning te verbouwen, ook als huurder.

Het is een goede benadering van de werkelijkheid in 2004 gebleken. Opvallend is vooral de hoge mate van huishoudensverduunning geweest. Het aantal personen per huishouden is met een gemiddelde van 2,3 de helft van wat het vijftig jaar geleden was. Tot het jaar 2020 wordt nog een geringe verdere daling tot 2,2 verwacht bij een totaal van 7,9 miljoen huishoudens. Vooral het aantal huishoudens van alleenstaanden – nu al een derde van alle huishoudens – zal nog verder toenemen tot ongeveer 3 miljoen.

Ook alleenstaanden willen een volwaardig huis voor zichzelf. Dat geldt evenzeer voor ouderen, die in de toekomst vaker dan in het verleden verwacht, zelfstandig zullen (willen) blijven wonen (nu al 94% van alle 65-plussers). Dat vraagt om een grotere beschikbaarheid van voor hen geschikte woningen, zonder trappen en met een aanbod aan zorg en diensten. Voor de periode tot 2015 gaat het om de bouw van 312.000 woningen en de verbouw van 300.000 woningen. De auto heeft het wonen grotendeels losgemaakt van het werken, winkelen en recreëren. De gemiddelde woon-werkafstand is in vijftien jaar toegenomen van dertien tot zeventien kilometer. Er zijn nu zeven miljoen personenauto's in Nederland, meer dan de helft van de huishoudens heeft één auto, bijna een kwart twee of meer. Het wagenpark blijft nog groeien en daarmee ook het aantal files, nu al bijna honderd per dag. In 2020

zal Nederland zeker negen miljoen auto's tellen en dat zal behalve op de weg ook in de woonbuurten merkbaar zijn in een grote behoefte aan parkeervoorzieningen zo dicht mogelijk bij de eigen woning.

Hoewel het kwantitatieve woningtekort, ondanks optimistische meldingen eind jaren negentig, nog allerminst is opgelost, is er steeds meer aandacht voor kwalitatieve tekorten in het woningenbestand. Er is grote behoefte aan ruime woningen met flink wat eigen ruimte per gezinslid (individualisering binnen het gezin). In de praktijk leidt dat voor nieuwbouwwoningen tot grotere huizen op kleine kavels. Een hoge waardering van privacy is een van de opmerkelijkste karaktertrekken van het wonen en leven aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Vrijwel niemand wil inwoning van familie in het eigen huis en de directe nabijheid van familie en vrienden wordt evenmin gewenst. Allochtone ouderen – nu nog weinig in getal – hebben daar overigens wel wat meer interesse in. Dezelfde woonplaats of dezelfde regio is voor twee derde van de Nederlandse burgers voldoende dichtbij voor familie en vrienden.

Suburbaan leven geniet de voorkeur van de meeste Nederlanders, met als uitzondering de werkende of studerende alleenstaanden. Ook allochtonen kiezen voor het wonen in de buitenwijken en de randgemeenten en voor een eengezinswoning in eigendom. Naarmate men financieel en sociaal meer tot de middenklasse behoort, volgt men de autochtone trek naar buiten. Het nadeel is dat in de steden de segregatie tussen de achterstandswijken en de welvarende wijken in alle opzichten steeds groter wordt. In de huursector levert dat voor de woningbouwcorporaties in de minder goede wijken vaak weer nieuwe toezichhoudende en controlerende functies op. Het aanzien van de sociale huursector is in de loop der jaren minder gunstig geworden.

Meer dan de buitenkant is de binnenkant van de woning van belang geworden om uitdrukking te geven aan de eigen identiteit en aan de toenemende behoefte aan comfort. Keukens en badkamers zijn 'roerende' zaken geworden, die men afhankelijk van de persoonlijke smaak verandert en vernieuwt. Dat geldt niet alleen in de koopsector, maar ook voor huurwoningen, waarin de vrijheid om blijvende renovaties aan te brengen wat is toegenomen. Een tweede huis is voor de meeste mensen niet haalbaar, maar naar schatting 4% à 5% van de Nederlandse huishoudens heeft toch een nevenverblijf, vaak in de vorm van een stacaravan. Voor de toekomst wordt een behoorlijke stijging van het aantal tweede woningen, zowel in Nederland als daarbuiten, verwacht.

De informatisering heeft ook het wonen niet onberoerd gelaten. In de overgrote meerderheid van de huishoudens bevindt zich minstens één pc en 11% van de werkenden werkt regelmatig thuis in plaats van op kantoor. De helft van hen doet dat in een aparte werk- of studeerkamer. De informaticatoepassing in en ten behoeve van de woning zelf is nog weinig voortgeschreden en blijft duidelijk achter bij de technische mogelijkheden. Beveiliging en alarm zijn de belangrijkste toepassingen en voor de nabije toekomst is een uitbreiding in de richting van vooral automatisering (verwarming, verlichting) te verwachten. Ongeveer de helft van de bevolking vermoedt dat in 2020 het prototypische 'huis van de toekomst' met de daarbij behorende domotica wel standaard geworden zal zijn.

Wonen is een dure voorziening en dat roept de vraag op welke begrenzingen financieel en dus ook ruimtelijk worden gesteld aan de woonwensen en woonbehoefte van de Nederlandse bevolking. In de twintigste eeuw is de strijd tussen de voorstanders van de 'tuinstad'gedachte enerzijds en van de functie-analytische hoogbouw anderzijds wat de meerderheid van de bevolking betreft, beslecht in het voordeel van de tuinstad. De hoogbouw is als eerste keuze alleen favoriet in de marktniche van stedelijk levende mensen zonder kinderen.

Beide stromingen in de architectuur en stedenbouw kenmerkten zich door een deterministische inslag. In het huisvestingsbeleid voor de eenentwintigste eeuw krijgt het element van de keuzevrijheid van de burger sterke nadruk en tegelijkertijd is er bij de aanleg van nieuwbouwwijken een tendentie te zien naar rekening houden met het eigen karakter van de bestaande omgeving. De tegenstelling tussen stad en land vervaagt.

Twee derde van de Nederlanders verwacht dat in 2020 het groene hart van de randstad overwegend verstedelijkt zal zijn, maar meer mensen vinden dat geen wenselijke ontwikkeling. Niettemin is het verlangen om minstens pseudo-landelijk (ruim, groen, veilig) te wonen, erg groot. Het Ruimtelijk Planbureau bepleit dan ook uitbreiding van de woningvoorraad op het platteland en het beleid van de rijksoverheid wil daar ook meer ruimte voor laten, een en ander afhankelijk van het beleid dat gemeenten en provincies zelf willen voeren. Het risico dat op deze wijze de gezochte ruimte en het zo gewenste groen zelf ten prooi vallen aan de verstedelijking waar men aan wil ontsnappen, is niet gering.

De trek vanuit de grote steden naar buiten zal zeker nog sterker worden, nu de steden steeds meer gezien worden als onveilige plaatsen waar in de toekomst ook echte gettowijken kunnen voorkomen (61% acht dat waarschijnlijk). Weliswaar is er in de grote steden veel gedaan aan sanering en stadsvernieuwing, maar dat heeft het probleem niet kunnen oplossen. Herstructurering en opwaardering van wijken met een lage sociale status en veel leefbaarheidsproblematiek om bewoners met betrekkelijk hoge inkomens voor de wijk te behouden of naar de wijk te krijgen, is een nieuwe poging om het tij te keren, te beginnen met de 56 'prioriteitswijken'. Het verloop in deze wijken is groot en dat laat zien dat de stad sociaal en economisch gezien zowel roltrap is als valkuil kan zijn. De succesvolle nieuwkomers verlaten de mindere wijken en de steden weer, de minder succesvollen blijven achter in het gezelschap van nog niet succesvolle nieuwkomers.

Als men denkt over de eigen woonsituatie over vijf jaar, hangen de persoonlijke zorgen voor een deel samen met de situatie van het huishouden. Jonge alleenstaanden vragen zich af of ze een geschikte woning kunnen vinden en de helft van hen maakt zich zorgen over de vraag of een woning wel te betalen zal zijn. Ouderen maken zich vaak zorgen of ze zelfstandig kunnen blijven wonen. Betaalbaarheid, netheid en veiligheid zijn voor burgers de grootste persoonlijke zorgen op woongebied.

Weinig mensen (12%) denken dat het in 2020 gemakkelijker zal zijn een woning te vinden dan nu. Veel mensen ondervinden zelf de problemen van de huidige

woningmarkt: achterblijvende nieuwbouw, hoge prijzen voor koopwoningen, beperkte beschikbaarheid van huurwoningen. Vooral starters merken dat. Van degenen die rond 1963 zijn geboren, had 70% op zijn dertigste een eengezinswoning, van degenen die rond 1971 zijn geboren, is dat 56%. De meeste mensen verwachten dat in 2020 de aftrek voor de hypotheekrente beduidend minder is geworden (74%) en dat ook de huursubsidie beduidend minder is (80%). In beide gevallen lijkt dat een reële verwachting voor de toekomst te zijn, gezien de weg die het beleid al is ingeslagen.

De belangstelling voor een koopwoning is groot en in de woningvoorraad zal het aandeel huurwoningen langzaam maar gestaag blijven dalen. Sociale huurwoningen zullen de woningvoorraad van de grote steden blijven domineren en steeds meer het domein worden van de lage inkomensgroepen.

Woongedrag is niet erg aan verandering onderhevig. De woningvoorraad verandert langzaam (1% groei per jaar), woningen zijn maar beperkt aan te passen en op de woningmarkt is de vraag groter dan het aanbod. 'Woonconsumenten' worden in hun gedrag sterk bepaald door de levensfase. Na de 35-jarige leeftijd wordt er weinig meer verhuisd en als het gebeurt, dan vaak in dezelfde gemeente en naar een eengezinshuis. De wensen voor de toekomst gaan vooral in de richting van meer van hetzelfde: nieuwere huizen, grotere kavels, meer parkeermogelijkheden.

12 Vrijtijdsbesteding

Door de gestegen arbeidsparticipatie is de gemiddelde hoeveelheid vrije tijd tussen 1995 en 2000 teruggelopen van ongeveer 47 uur naar 45 uur per week. Mensen identificeren zich tegenwoordig als persoon sterk met hun vrijetijdsinteresses en ontlenen daar ook een flink deel van hun identiteit aan. Dat is een culturele verandering die zich in de toekomst zal handhaven. Maatschappelijk gezien is het domein van de vrije tijd inmiddels sterk verzelfstandigd en economisch uitgegroeid tot een omvangrijke eigen sector. De reële uitgaven gaven tussen 1975 en 2000 een groei van bijna 80% te zien. In de aantallen audiovisuele apparaten en computers voor thuisgebruik was de groei zelfs meer dan 150%.

In de periode 1990-2001 nam het aantal vakanties per hoofd van de bevolking met meer dan 10% toe tot 1,3 vakanties per jaar, het totale aantal uitstapjes bleef met ongeveer vijftig per persoon per jaar bijna gelijk. De uitgaven voor uitstapjes verdubbelden tot 11,5 miljard euro, voor vakanties werd in 2001 bijna 10 miljard euro uitgegeven. Vakanties vinden steeds meer in het buitenland plaats (60%) en dan ook steeds meer per vliegtuig (ruim 30%). Driekwart van de Nederlanders gaat met vakantie.

De vrije tijd is in uren wat minder geworden, maar de vrijetijdsuren worden wel intensiever gebruikt en er wordt ook meer geld per uur besteed. Vrijtijdsbesteding is de toekomst van een zich snel ontwikkelende vrijetijdsmarkt. Op de lijst van zeer belangrijke zaken in het leven staat 'vrije tijd' inmiddels hoger genoteerd dan 'werk' en het verschil wordt geleidelijk groter. Hoewel 'gezin' en 'vrienden en bekenden' nog veel hoger als zeer belangrijk genoteerd staan, neemt de tijd die daaraan besteed

wordt toch af. Datzelfde geldt voor de organisatiegraad van de vrijetijdsbesteding. Nu is nog 46% van de bevolking van 12 jaar en ouder lid van een vrijetijdsvereniging (sport, hobby).

De ontwikkeling voor de nabije toekomst gaat in de richting van een verdere individualisering en intensivering onder gebruikmaking van steeds meer commerciële vrijetijdsdiensten. De vrijetijdsbesteding is naar haar aard informeel van karakter, terwijl de sector zelf voor een aanzienlijk deel in het teken staat van informatisering en internationalisering.

In meerderheid verwacht de Nederlandse bevolking zeker niet dat er in 2020 meer vrije tijd is dan nu. 42% denkt dat er dan meer gewerkt zal moeten worden en minder vrije tijd zal zijn, 33% verwacht dat de verdeling ongeveer zal zijn zoals nu en slechts 14% denkt dat er meer vrije tijd zal zijn. Gevraagd naar de eigen voorkeur over ongeveer vijf jaar zegt 7% van de nu werkende mensen dan graag meer te willen werken, 57% houdt het graag zoals het nu is, en 36% zou minder willen werken en meer vrije tijd willen hebben.

De besteding van de vrije tijd zal tegen 2020 naar eigen verwachting vaak anders zijn dan nu. Over de hele bevolking gezien wil men dan meer tijd geven aan achter-eenvolgens de kinderen of kleinkinderen, internetten, vrienden en reizen. Minder tijd zal er gaan naar vrijwilligerswerk, gewoon niets doen, museum- en theaterbezoek. De verschillen per leeftijdscategorie zijn groot: de ouderen (vanaf 55 jaar) denken vooral minder vrijwilligerswerk en sport te gaan doen en ook minder uit te gaan of een theater c.q. museum te bezoeken. Meer tijd zal er gaan naar de kleinkinderen, lezen, tv-kijken en muziek luisteren. De jongste groep (16-34 jaar) denkt vooral meer tijd kwijt te zijn aan de kinderen, internet en sport. En de middengroep (34-54 jaar) heeft internet, hobby's, reizen en vrienden hoog genoteerd staan.

De meest essentiële waarde die met de vrije tijd verbonden is, is de beleving van vrijheid ('kunnen doen waar je zin in hebt'), gevolgd door zelfontplooiing ('iets doen waar je goed in bent'), betrokkenheid bij anderen en ontspanning. De ontplooiingsdimensie is vooral belangrijk voor jongeren, ouderen kiezen daar duidelijk minder voor. Het verschil in levensfase speelt hier een rol, maar ook de grotere betekenis die de vrije tijd voor jonge generaties heeft in het kader van de identiteitsvorming.

Kunst en cultuur bieden een vrijetijdsaanbod, dat maatschappelijk en politiek op bijzondere aandacht en steun mag rekenen. Een elementaire doelstelling van het cultuurbeleid van de overheid is het stimuleren van het bezoek aan musea en podia, aan tentoonstellingen en voorstellingen. Het bezoekersbeeld is al geruime tijd constant. In 2003 bracht 37% van de bevolking van 12 jaar en ouder minstens een keer een bezoek aan een museum en 25% ging naar een toneelvoorstelling, concert of ballet. De jongste leeftijdsgroep lijkt inmiddels weer wat meer naar een museum te gaan, maar de leeftijdsgroep van 18-34 jaar doet dat juist duidelijk minder. Allochtonen zijn vergeleken met de jaren negentig zowel meer musea (22%) als meer podiumvoorstellingen (14%) gaan bezoeken.

Qua opleiding horen veel meer mensen dan tien of twintig jaar geleden tot de categorie van potentiële bezoekers van musea en podia. Omdat de vrijetijdsmarkt voor een aanmerkelijk deel een verdringingsmarkt is, moeten de cultuuraanbieders concurreren met veel andere aanbieders om de gunst, de tijd en het geld van de consument. Tot nu toe slaagt de cultuursector er maar beperkt in de strijd te winnen. Voor de nabije toekomst lijkt er geen grote verbetering in het verschiep te liggen. Weinig mensen verwachten dat ze in de toekomst zelf vaker naar een museum of theater gaan.

Enigszins vergelijkbaar is de situatie van de publieke omroep, met dien verstande dat de tv-kijktijd van de Nederlandse bevolking zelfs steeds verder verschuift in de richting van de commerciële zenders. In 2000 keek vergeleken met 1990 en 1995 nog maar een kleine minderheid van de jongeren naar de publieke omroep. Van de tv-kijktijd van de bevolking van 12 jaar en ouder werd in 2000 32% besteed aan de publieke omroep, bij de jongste groep (12-17 jaar) lag dat nog niet op de helft. De kijktijdstreefcijfers die de publieke omroep zichzelf heeft gesteld (40% van de kijktijd tussen 18.00 en 24.00 uur), werden in 2003 niet gehaald.

Het mediagebruik verandert snel: er wordt minder gelezen, televisiekijken (de belangrijkste vrijetijdsbesteding van de Nederlander) stabiliseert in aantal uren, maar verschuift steeds verder naar de commerciële zenders, het ICT-gebruik is nog steeds in opmars. Hoe jonger, hoe sterker deze trends. Voor de toekomst mag verwacht worden dat het mediagebruik zowel door eigen bezit als door betere technische mogelijkheden om zelfstandig thuis te programmeren en muziek en beeld vast te leggen, verder zal individualiseren.

Tot de voornaamste vormen van vrijetijdsbesteding hoort de actieve en passieve sportbeoefening. Nederland telt bijna 5 miljoen leden van sportverenigingen en 1,2 miljoen vrijwilligers op dit gebied. De individualisering en de commercialisering worden ook in de sport steeds duidelijker merkbaar, evenals de professionalisering. De verbinding tussen topsport, de media en de vermaaksindustrie wordt alsnar hechter. In veel opzichten kan daarom gezegd worden dat de samenleving 'versport', maar de sport zelf 'ontsport'. Anno 2003 gaf 73% van de bevolking te kennen sportief actief te zijn. Onder allochtonen en onder ouderen ligt dat percentage lager. Topsport is op zichzelf geen garantie voor een grotere sportdeelname in de bevolking. Men legt de relatie tussen sport en gezondheid wel steeds vaker.

Voor de toekomst zijn de meest prominente trends: minder vrije tijd, meer commercialisering van vrijetijdsdiensten, hogere kapitaalsintensiteit van de vrijetijdsbesteding, intensivering van de beleving. Van tegentrends of tegenbewegingen is niet veel te merken.